

ERFENIS VAN ROME

**Posterheide Brabant
J. v. Stolberglaan 3
5707 CK Helmond**

Inleiding

De vroege middeleeuwen zijn keer op keer slecht begrepen. Deze periode staat aan de oorsprong van zoveel Europese staten dat het in het verleden voor historici een mythische vorm heeft aangenomen omdat nationalisme een machtig politiek beeld werd. Vooral 19de eeuwse historici gebruikten het beeld om te bewijzen waarom het ene Europese land beter of op zijn minst anders was dan het andere. De vroege middeleeuwen werden al te zeer gebruikt als een zoektocht naar een doeleind, de natiestaat. Zelfs rond 1000 waren nationale identiteiten nog maar uiterst moeizaam te vinden in Europa.

Het beeld van de middeleeuwen is een uitvinding van de renaissance, een periode tussen de politieke en culturele soliditeit van het Romeinse keizerrijk en de herontdekking ervan in de renaissance. Latere generaties van de intellectuele elite hebben de ware moderniteit voor zichzelf opgeëist. Mediëvisten in de 20ste eeuw probeerden in ieder geval nog de latere middeleeuwen vanaf ca. 1050 te redden van de schande geheel geen geschiedenis te zijn. Men kan daarbij denken aan de nadruk op en belangstelling voor de 12de renaissance, de oorsprong van universiteiten, of de vroege staatsvorming onder Henry II van Engeland en Philippe II van Frankrijk. Daarmee is echter de periode van vroege middeleeuwen, ca. 400 tot ca. 1000, niet gereconstrueerd. De vroege middeleeuwen hebben hun eigen validiteit. Daarbij moet men zich bewust zijn van het feit dat het Romeinse Rijk in West-Europa viel maar in Oost-Europa niet. De overleving van het Oost-Romeinse Rijk als Byzantium werd nooit betrokken in de definitie van 'vroege middeleeuwen'. De komst van de Arabische wereld in Europa moet ook worden meegewogen.

Het onderzoek van de vroege middeleeuwen is in de laatste decennia in een enorme stroomversnelling gekomen. Naast historici en kunsthistorici is het ook veel meer het werkterrein geworden van archeologen. Het levert een veel diverser beeld op dan zoals voorheen gekenschetst in begrippen als 'barbaars' of 'verval'. De vroege middeleeuwen zijn altijd veel meer verbonden geweest met begrippen als 'catastrofe' dan 'continuïteit' van de Romeinse cultuur. Met continuïteit is niet bedoeld dat de Romeinse cultuur in de vroege middeleeuwen bleef bestaan in zijn oude vormen, maar aangepast aanwezig bleef.

Het is de vraag of met het verval van het Romeinse keizerrijk er enkel barbarij en chaos overbleef. De eeuwenlange dynamiek van ontstaan en verdwijnen van rijkjes in West-Europa betekende ook het onophoudelijk zoeken naar nieuwe vormen en putten uit oude reservoirs. Niet voor niets heet deze periode tegenwoordig ook wel: Crossroads. De 'erfenis van Rome' is dan ook meer dan de kenschets van West-Europa tijdens en na de volksverhuizingen. De periode van de vroege middeleeuwen is naast die van volksverhuizingen en onrust ook een van continuïteit, creativiteit en prestaties geweest.

Het Romeinse keizerrijk

Met het verlenen van de eretitel 'Augustus' in 27 v. Chr. aan Octavianus door de senaat brak voor de Romeinse wereld een nieuw tijdperk aan. Formeel werd tijdens de senaatsvergadering in 27 v. Chr. de oude orde van de Republiek hersteld, maar in feite werd een nieuwe, monarchale orde gecreëerd: het principaat. Augustus liet bijna alle bestaande republikeinse ambten en instellingen aan zijn persoon toekennen, die hem gezamenlijk een haast koninklijke positie verleenden. Tijdens zijn ruim 40-jarig bewind zorgde hij voor stabiliteit en economische vooruitgang. Er heerste rust aan de grenzen, legioenen werden massaal opgeheven, met een weldoordachte bouwpolitiek werd de infrastructuur verbeterd. De grootste zorg voor Augustus zal echter de opvolging geweest zijn. Hij wilde de opvolging in de eigen Julische familie verzekeren. Uiteindelijk koos hij Tiberius uit als zijn nieuwe schoonzoon en liet hem met zijn dochter trouwen. Daarmee was de opvolging voorlopig geregeld. Uiteindelijk zou een dynastieke opvolging regel worden voor de meeste Romeinse keizers tijdens de Pax Romana.

Romeinse keizerrijk. Grootste omvang in 118 na Chr

De periode van de Pax Romana duurde ongeveer twee eeuwen tot aan de troonsbestijging van keizer Marcus Aurelius in 180 na Chr. Ondanks oorlogen en opstanden was er sprake van een toenemende interne vrede en stabiliteit. Het rijk bereikte zijn grootste omvang en de bevolking groeide tot ca. 70 miljoen. De grensgebieden baarden altijd zorgen. De beveiliging ervan betekende oorlogen, zoals keizer Trajanus die tegen de Daciërs voerde of Hadrianus in de provincie Arabica en in Britannia tegen de Picten met de bouw van zijn muur in Noord-Engeland. Waar Augustus het aantal legioenen tijdens zijn ambtsperiode verminderd had, werd het aantal in later tijd sterk opgevoerd. Veel Romeinse steden in de grensgebieden hebben hun ontstaan te danken aan de nabije aanwezigheid van legioenen.

In de 2de eeuw beleefde het Romeinse Rijk zijn 'Gouden Eeuw' onder de Adoptiefkeizers. Deze kozen altijd een opvolger door een getalenteerde man als zoon

te adopteren en op te leiden als opvolger. Onder keizer Trajanus bereikte het Romeinse Rijk zijn grootste omvang. Economie, handel en cultuur kenden een grote bloei. Er was een goed georganiseerd bestuursstelsel, een eenvormig werkend gerechtelijk apparaat, een uitstekende logistiek en indrukwekkende infrastructuur.

De economie profiteerde in deze tijd van een intensieve handel, enerzijds naar en met landen in het westelijk deel, maar vooral ook door handel op grote afstanden naar Centraal-Azië en China via de Zijderoute.

Rome was de grootste megapool met een bevolking van wellicht 1 miljoen inwoners. In het gehele rijk woonden veel mensen in steden met meer dan 10.000 inwoners. Italië was het meest verstedelijkt met een geschat percentage van 32%. De koloniale steden waren praktisch ingericht met een simpel stratenplan, beheerst door bestuurlijke en religieuze centra, er was een adequate watervoorziening en voedseltoevoer. De uitvinding van het Romeinse beton als nieuwe technologie zorgde voor een stroomversnelling in monumentale bouw. Overigens nam al in de 2de eeuw de stadsbevolking overal af.

Het overgrote deel van de bevolking in het rijk woonde echter op het platteland. De landheren maakten hier meer dan in de steden gebruik van slaven, meestal voormalige krijgsgevangenen. De plebejers vormden een aanzienlijk deel van de rijksbevolking. Zij hadden geen juridische status en konden alleen contracten afsluiten met behulp van de patriciërs.

Neumagen, reliëf grafmonument. Onderwijs. Ca. 180

Sinds de tijd van keizer Augustus was de Griekse cultuur van grote invloed. Griekse slaven speelden een belangrijke rol in het onderwijs, zowel Grieks als Latijn werd onderricht. Veel administratieve beroepen werden door Grieken ingevuld. Stijlvormen in de bouwkunst waren grotendeels aan de Griekse ontleend, de beeldhouwkunst stond ook in het teken van Griekse voorbeelden en beroemde exemplaren werden talloze malen gekopieerd.

Door de expansie van het Romeinse Rijk over een groot deel van Europa verspreidde zich het Latijn in de nieuwe koloniale gebieden. Daar muteerde het vaak tot regionale dialecten. Door de wetenschap en de opbloeiende katholieke kerk werd het Latijn de lingua franca in Europa. De Romeinse literatuur bloeide volop, zowel in proza als poëzie. Werken van belangrijke auteurs als Vergilius, Ovidius of Cicero, maar ook wetenschappers als Vitruvius, zouden van grote betekenis blijven in latere eeuwen. Dat geldt ook voor de Romeinse filosofie, al was die gebaseerd op een Griekse oorsprong.

Religie was voor de Romeinen een bron van sociale orde en een onderdeel van het dagelijks leven. In de keizertijd waren maar liefst 135 dagen per jaar gewijd aan religieuze festivals en spelen. Vreemde religies in de veroverde gebieden werden in de Romeinse religie opgenomen en geassimileerd. Tradities in nieuw veroverde gebieden

werden dus bewaard om de sociale stabiliteit te garanderen. De acceptatie van vreemde religies was de beste manier om nieuwe volkeren zonder al te veel strubbelingen op te nemen in het Romeinse Rijk. In de loop van de tijd werden zelfs goden uit de veroverde wereld in Rome zélf vereerd: Cybele, Isis, Epona, Mithras of Sol Invictus. Tolerantie bestond er echter niet voor monotheïstische religies, zoals christendom en joodse leer, omdat Romeinen zich nooit verplicht hadden aan de verering van slechts één god. Dit verzette zich ook tegen de staatsreligie van de keizercultus. Vanaf de 2de eeuw begonnen de christelijke kerkvaders de verschillende religies in het Romeinse Rijk te bestempelen als ‘heidens’.

Rome, Zuil van Marcus Aurelius. Detail, oorlog met de Sarmaten. Ca. 180

De laatste adoptiekeizer Marcus Aurelius werd geconfronteerd met conflicten met vazalstaten aan de grenzen. Vooral Germaanse stammen aan de buitenzijde van de grenzen dienden in het noorden als verdedigers van het Romeinse rijk en in ruil voor hun militaire steun kregen zij een financiële tegemoetkoming. Sinds keizer Antoninus Pius, de voorganger van Marcus Aurelius, bleek deze tactiek echter niet meer te werken, toen de vazalstaten langs de Rijn en Donau zich tegen Rome keerden en probeerden de grenzen over te steken. Al onder Lucius Verus, medekeizer van Marcus Aurelius, hadden Romeinse troepen zich uit het oosten moeten terugtrekken omdat tijdens de oorlog met de Parthen een pandemie was uitgebroken. Zij brachten de ziekte mee en toen Marcus Aurelius de Marcomannen aan de Donau bestreed hadden de troepen daar zeer te lijden.. Uiteindelijk werden de Marcomannen verslagen maar hun opstandigheid was een teken aan de wand.

Marcus Aurelius brak met de adoptietraditie en benoemde zijn eigen zoon Commodus als opvolger. Na de moord op Commodus in 192 brak voor het Romeinse Rijk een periode van verval aan en kwam een einde aan een periode van stabiel bestuur. Bij de volgende troonsbestijgingen werden grenslegers als achterban ingezet. Deze zogenaamde soldatenkeizers veroorzaakten vooral na 235 een grote destabilisatie van het rijk. Een bijzondere keizer was Septimius Severus, 193-211, die de Parthen in het oosten verpletterend wist te verslaan en oorlog voerde tegen de Picten in het noorden van Brittannië.

Caracalla streed tegen de Germanen, Macrinus kon de binnenvallende Parthen in het oosten niet tegenhouden, Severus Alexander verloor Mesopotamië op de Sassaniden. Gaandeweg nam de onrust toe. Maximinus Thrax streed in 235 tegen de Alemanen maar door de verdubbeling van de soldij voor de soldaten nam de belastingdruk enorm toe. Na de moord op Maximinus Thrax in Aquileia werd Gordianus III keizer. Hij wist de Goten en Sarmaten terug te dringen en de grenzen werden veiliggesteld. Onder het bewind van Philippus Arabs waren er opstanden aan de Donaugrens en in het oosten.

Keizer Decius werd in 251 geconfronteerd met invallen van de Goten en begon als eerste keizer systematische christenvervolgingen. Korte tijd later moesten de Romeinen zelfs jaarlijkse tributen betalen aan de Goten. Blijkbaar werden de problemen te groot voor één keizer. Valerianus benoemde zijn zoon Gallienus tot medekeizer, hijzelf bestuurde het oosten en zijn zoon het westen. Valerianus werd in 259 door de Sassanidische vorst Shapur gevangen genomen en gedood. Gallienus kon maar ternauwernood het rijk bijeenhouden en kreeg te maken met usurpatoren zoals Postumus die maar liefst 14 jaar keizer was van Gallië. Na een onrustige tijd onder keizer Claudius II zou keizer Aurelianus de Alemannen verslaan, en zowel Gallië als het Palmyreense rijk van koningin Zenobia weer in het gareel brengen. Aurelianus voerde veel hervormingen door, de meest zichtbare was zijn beslissing om Rome te voorzien van een nieuwe stadsmuur om mogelijke aanvallen van barbaren tegen te houden. Hij stelde senatoren aan als hogepriester van de Zon waarvan hij de cultus in 274 officieel in Rome introduceerde.

Het verdeelde Romeinse rijk in 271

De Romeinse cultuur was de eerste met een zeer doorwrocht wegennet. Reeds voor het begin van de jaartelling werden de eerste grote wegen aangelegd. Naarmate het rijk een wereldrijk werd nam de omvang van het wegennet spectaculair toe. De wegen waren van grote betekenis voor de ordehandhaving en de verplaatsing van de talloze legioenen, maar ook voor het transport van autoriteiten, communicatie en handel. Het wegennet was in eerste instantie bestemd om de veroverde gebieden te verenigen en te consolideren binnen het rijk. Daarnaast werden door de handel en verplaatsing van legioenen veel nieuwe religies geïntroduceerd en verspreid, vaak uit het oostelijk deel van het rijk of van nog verder weg. Daarmee werd de Romeinse samenleving meer en meer multicultureel, voorzover de samenstelling van zoveel verschillende volkeren dat al niet veroorzaakte. Het uitgebreid wegennet zal echter in de laat-Romeinse keizertijd het binnenvallen van nieuwe volkeren ook vergemakkelijkt hebben.

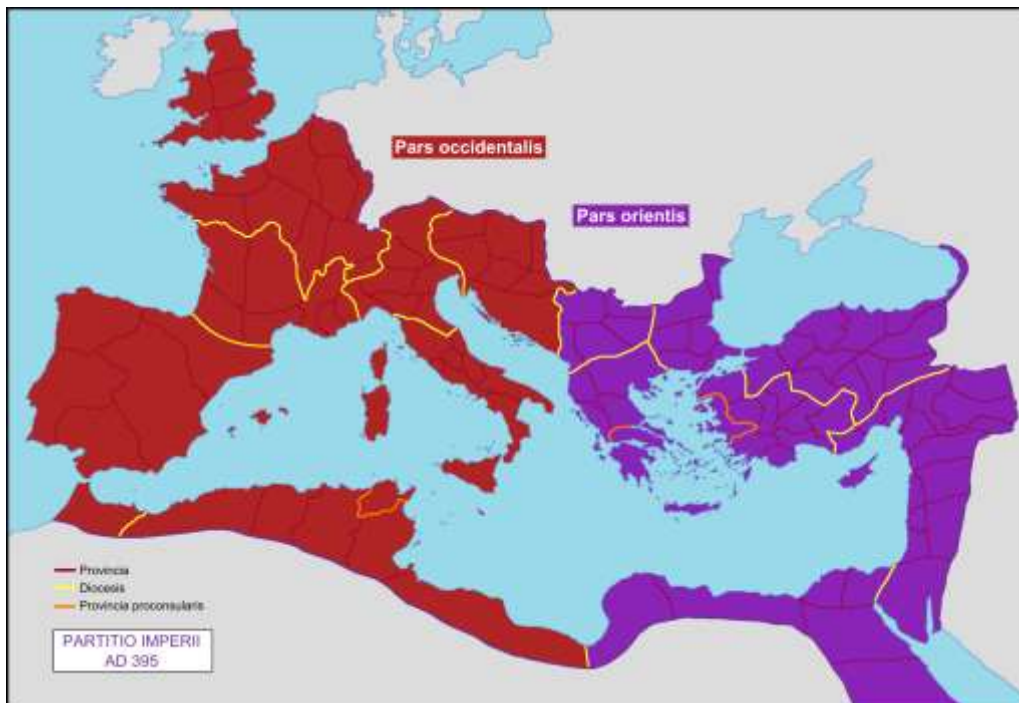
Laat-antieke oudheid

De laat-antieke oudheid is de overgangperiode van de klassieke oudheid tot de middeleeuwen in Europa, het Middellandse Zeegebied en het Nabije Oosten. Meer concreet wordt de term gebruikt voor het einde van de 3de eeuwse crisis van het Romeinse keizerschap tot de vroege islam in de 7de eeuw en het einde van de Sassanidische periode in het oosten, en het begin van de vroege middeleeuwen in de 6de eeuw of zelfs eerder in het westen.

Het Romeinse keizerrijk onderging aanzienlijke sociale, culturele en organisatorische veranderingen sinds de regeerperiode van keizer Diocletianus. Hij splitste het keizerrijk in een westelijk en oostelijk deel, tegelijkertijd bestuurd door 2 en later 4 keizers. De verdeling van de competentie was op territoriale basis. De Sassaniden hadden de macht van de Parthen over het Perzisch rijk overgenomen en startten een nieuwe fase in de Romeins-Perzische oorlogen. De verdeling tussen het Griekse oosten en Latijnse westen werd duidelijker zichtbaar.

Constantijn wist het politieke systeem van de tetrarchie naar zijn hand te zetten door medekeizers uit te schakelen en een autocratisch regiem te herinvoeren. Op slimme wijze wist hij de alsmaar groeiende groep van christenen voor zijn kar te spannen en gaf hen bij het edict van Milaan in 313 geloofsvrijheid. Hijzelf werd de grootste promotor van de nog maar kort daarvoor verketterde monotheïstische religie. Markant was de bekering in die tijd van een aantal koningen aan de grenzen van het Romeinse Rijk: koning Mirian III van Iberia (Georgië), koning Trad III van Armenië en koning Ezana van Ethiopië. Constantijn stichtte in 330 een nieuwe stad, Constantinopel, om zijn machtsambities zichtbaar te maken. Geografisch gezien was de keuze van de stad zeer gunstig. Alle grenzen, in het noorden en oosten van het rijk, waren van hier goed bereikbaar.

In 392 verklaarde keizer Theodosius het christendom tot staatsreligie. Dat gold dus voor het gehele Romeinse Rijk. Drie jaar later verdeelde hij het rijk onder zijn twee zoons, Arcadius werd keizer van het oosten en Honorius van het westen. Beiden waren echter niet competent: in feite had Flavius Rufinus de touwtjes in handen in het oosten en de Vandaal Stilicho in het westen. Constantinopel werd de permanente residentie van de keizer van het Oost-Romeinse rijk en groeide als stad boven Rome uit.

Verdeling Romeinse rijk in 395

De helft van het Romeinse rijk, het westen, stortte in de 5de eeuw ineen, maar in de andere helft bleef het Romeinse Rijk voortbestaan en zou in de 6de eeuw een bloeitijd doormaken. Toch bleven de twee helften nauw met elkaar verbonden. Zowel in oost als west waren grote steden belangrijk om ideologische redenen: Rome, Trier, Ravenna, Salonika. Met brood en spelen moest de bevolking gunstig worden gestemd, arm en rijk. Het politieke leven was ook op de steden geconcentreerd. De oude aristocratie was nog altijd machtig en invloedrijk, opgevoed in de oude cultuur van de Latijnse schrijvers als Vergilius. De Romeinse literaire cultuur was een machtsattribuut. De cultuur van de latere aristocratie was gebaseerd op het gebruik van wapens en paarden.

Het laat-Romeinse keizerschap was meer militair dan burgerlijk. De omvang van de legers die massaal de grenzen moesten bewaken, waren de belangrijkste zorg van de Romeinse staat. Het onderhoud van de vele legioenen zorgde voor een hoge belastingdruk die vooral bij de armen terecht kwam, boeren en landeigenaren.

Het Romeinse Rijk was omringd door ‘anderen’ die met verschillend begrip werden gezien maar op complexe wijze met ze samenwerkten. In het oosten was het Perzisch Rijk, een constante bedreiging maar stabiel met voornamelijk grensoorlogen. Dat rijk was wél bijna zo groot als het Romeinse. De andere grenzen werden gedeeld met minder georganiseerde politieke groepen die door de Romeinen ‘barbaren’ werden genoemd. In het zuiden waren het de berbers-spreekende nomaden en halfnomaden. De Picten waren aan de noordgrens een bedreiging. De lange grens aan de Rijn en Donau werd bedreigd door voornamelijk Germaans-spreekende groepen: de Franken aan de Beneden-Rijn, de Alemannen aan de Midden- en Boven-Rijn, de Goten aan de Beneden-Donau en de steppen van het huidige Oekraïne. In het huidige Nederland waren er bovendien de Friezen, in Noord-Duitsland de Saksen en ten oosten daarvan de Vandalen en Longobarden. Deze stammen waren echter zeer veranderlijk die onder omstandigheden zich organiseerden. De stammen werden geleidelijk aan wel machtiger, wellicht door contacten met de Romeinse wereld. Daardoor werden zij ook gevaarlijker. Bovendien werden barbaren vaak in het Romeinse leger ingehuurd en ging die ‘andere’ wereld op den duur meer lijken op de Romeinse. Bedenk ook dat heel wat Romeinse keizers afkomstig waren uit militaire families aan de grenzen. De half-Vandaal Stilicho was een carrière soldaat en acteerde in een geheel Romeins politieke arena.

In de jaren '70 van de 4de eeuw verschenen de Hunnen in het oosten. Als nomaden die oorspronkelijk uit Centraal-Azië kwamen, waren zij net zo vreemd voor de Goten als de Romeinen. De Goten zochten daarop bescherming binnen het Romeinse rijk. Ze werden toegelaten in het oosten van de Balkan en bekeerden zich tot het Arianisme. In 394 vochten zij mee in het Oost-Romeinse leger tegen een usurpator uit het westen. Zij werden echter niet ‘Romeins’. Deze wijze van binnendringen werd gaandeweg meer gebruikelijk.

Ambrosius

Koptische monniken

Vloermozaïek, detail. Donatie van diaken

Aan het begin van de 5de eeuw was het christendom grotendeels ingeburgerd in het Romeinse Rijk, zowel in oost als west. De benoeming van bisschoppen was een standaard onderdeel van een wereldse carrière, waarmee de traditionele hiërarchie van de Romeinse wereld de nieuwe machtsstructuren van het christendom had geabsorbeerd. Toch maakte de structuur van de Kerk met zijn duizenden bisschoppen en eigen fondsen het mogelijk dat zij de politieke fragmentatie in de 5de eeuw overleefde en zonder veel wijzigingen in de vroege middeleeuwen bleef bestaan.

Christelijke architectuur en beeldende kunst waren inmiddels dominant. De invulling van het geloof was echter niet voor iedereen dezelfde. Theologen schreven vooral teksten die bedoeld waren om de Romeinse wereld te hervormen door kritiek. Voor velen zullen de jonge christelijke feestdagen een verwantschap met de heidense gehad hebben. Verschillende theologische inzichten waren er volop, 'ketterij' binnen het geloof was een nieuw fenomeen: Donatisten, Arianen, Monofysieten, alle met een afwijkende leer in het geloof. Belangrijk strijdpunt was de definitie van de goddelijkheid van Christus. Voor een aantal mensen was ascese de enige manier om dichterbij God te komen. Al in de 3de eeuw was de ascese ontstaan in Egypte, naar het voorbeeld van Antonius de Heremiet. De woestijn werd een beeldvormer voor alle ascese, hoewel andere vormen van afzondering ook mogelijk waren zoals die van de stylieten. Asceten hadden een grote mentale invloed op de bevolking, zij werden als godsmannen beschouwd. De kloosterwereld met zijn standaard van gelijkheid werd een succes, in oost en west.

In de periode rond 400 was het Romeinse karakter van steden al danig veranderd. Binnen en buiten de stadsbebouwing verrezen kerken, soms uitgegroeid tot hele wijken (quartier chrétien). Omdat de kerken in de steden vaak aan de rand van het centrum werden gebouwd, Romeinse tempels werden verbouwd tot kerk of gesloopt voor de bouwmaterialen, ontstond een veel diffuser stadslandschap met als belangrijkste centra de kerkgebouwen. De ontvolking was groot, steden werden meer een 'paysage urbain'. Convergentiepunten werden kerken en kloosters die het rationele verband van de oude stadsvormen deden wijzigen in centra van geloof, verering en grafcultuur. Begraafplaatsen werden kerkhoven, in om het kerkgebouw.

Hippo Regius, quartier chrétien

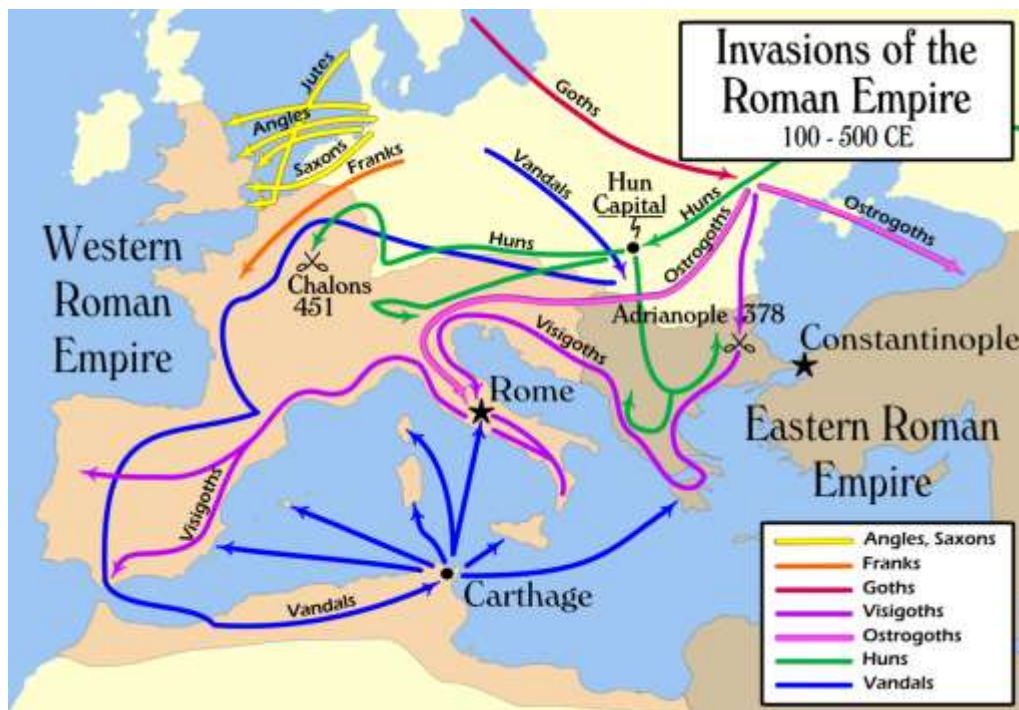
In de laat-Romeinse tijd werd de keizerlijke ceremonie uiterst gewichtig. Deels was dit om afstand te scheppen tussen keizer en het volk. De keizer werd nog altijd als een god beschouwd, zoals in de Romeinse keizertijd gebruikelijk. In het oosten bleven de publieke instellingen van het keizerrijk bestaan, gebaseerd op het belastingsysteem. In het westen bezweek het systeem echter en de politieke instellingen werden vereenvoudigd. Toch konden deze eenvoudige versies een bestuursstelsel vormen voor de 'Germaanse' koninkrijken, met name die van de Franken, de Vicegoten en Longobarden.

Crisis en continuïteit

Aan het begin van de 5de eeuw drongen de oprukkende Hunnen Europa binnen, maakten de Oostgoten voor een halve eeuw tot hun vazallen en dreven de Vicegoten en andere Germaanse stammen het verzwakte Romeinse rijk in. De Vicegotische plundering van Rome onder leiding van Alaric in 410 sloeg in als een bom: dé Stad was onder de voet gelopen.

In 406 trokken de Vandalen vanuit Pannonië de Rijn over en vielen Gallië binnen. Vandaar bereikten zij het Iberisch schiereiland en staken in 429 onder Geiseric over naar Noord-Afrika. Inmiddels waren de Vicegoten in 418 het Iberisch schiereiland binnengedrongen en zouden daar een rijk vormen tot de komst van de Arabieren in 711. Decennia lang roofden de Vandalen de kusten van het Oost- en West-Romeinse Rijk.

Attila de Hun was inmiddels met zijn troepen tot ver in West-Europa binnengedrongen, maar werd in 451 op de Catalaunische Velden verslagen. Zijn plan om Rome in te nemen, mislukte. Onder Geiseric werd in 455 Rome geplunderd. Nadat de Salische Franken het Romeinse Rijk waren binnengedrongen stichtten ze in 440 een koninkrijk met Doornik als centrum. In het oosten van Gallië hadden zich de Bourgondiërs gevestigd. In 476 kwam een einde aan het West-Romeinse Rijk. Odoacer nam de plaats in van koning van Italië. Inmiddels maakten de Oostgoten het Oost-Romeinse Rijk in de Balkan onveilig. In 481 kregen zij van de Oost-Romeinse keizer Zeno een deel van de Balkan in bezit en Theodoric vermoordde met steun van de keizer Odoacer. In ruil daarvoor werd hij koning van Italië als vertegenwoordiger van de Oost-Romeinse keizer. Nu werd Rome bestuurd vanuit Ravenna door een koning die zich gedroeg als een keizer.

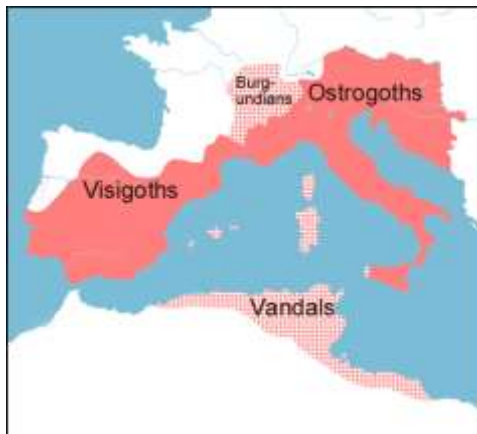
Kaart volksverhuizingen 4de en 5de eeuw

De periode van de volksverhuizingen is tot voor kort altijd gezien als een clash tussen de eerbiedwaardige Romeinse beschaving en de 'barbaarse' invasies van rondtrekkende stammen met een slechte reputatie. Dat beeld is inmiddels behoorlijk gewijzigd. Allereerst moet men ervoor waken de voornamelijk Romeinse geschreven bronnen als enige waarheid en werkelijkheid te zien. Daarnaast blijkt de organisatiegraad van deze stammen veel hoger dan het begrip 'barbaars' doet vermoeden. Zoals eerder bleek, was hun 'way of life' vanwege hun al langere nabijheid bij de Romeinse grenzen veel meer

door Romeinse normen en vormen bepaald dan vroeger werd aangenomen. De meeste volkeren die West-Europa binnengevallen waren, werden in de 5de eeuw in een Romeinse traditie bestuurd, maar zij waren meer gemilitariseerd. Hun belastingstructuren waren echter zwakker en hun economieën eenvoudiger.

Volkeren zoals die van de Vandalen, waren christelijk, al was het van de ariëaanse leer. Velen waren vertrouwd met het Latijn. De Vandaal Huneric trouwde met de nicht van keizer Honorius. Hun bestuur lijkt in veel opzichten op dat van het Romeinse provinciale bestuur van Noord-Afrika. Er is weinig archeologisch bewijs dat Noord-Afrika onder de Vandalen wezenlijk verschilde van het Romeinse Noord-Afrika. Het belangrijkste verschil is dat zij Noord-Afrika als een militaire aristocratie van landeigenaren bestuurden die de graanproductie voor zichzelf hielden. Toch waren er ook gebieden zoals Noricum, het noorden van Gallië, Britannië sinds de Romeinen hier wegtrokken in 410, waar geen politiek leiderschap was en de sociale ineenstorting groot.

In het oosten waren in de 5de eeuw veel minder traumatische ervaringen. Constantinopel werd goed verdedigd en de welvaart was in de Levant en Egypte. De Sassaniden in het Perzisch rijk gedroegen zich in deze tijd rustig. De patriarch van Constantinopel was inmiddels een belangrijke hoofdrolspeler in politieke zaken, dat gold niet voor de paus in Rome. De meeste concilies werden in het oosten gehouden, bisschoppen kregen daar een belangrijker politieke positie. De verhouding van staat en kerk was veel intiëmer dan in het westen. In 438 werd de Codex Theodosianus voltooid, een ambitieuze compilatie van bestaande wetten. Het betroffen wetten uit het westen en oosten, maar werden in Constantinopel samengesteld.

Rijk van Oostgoten onder Theodoric

Rijk van Vandalen en Alanen in Noord-Afrika

Tegen 500 was het westen provincialer geworden, het gevolg en de oorzaak van de ineenstorting van het centrale gezag. De nieuwe volkeren waren veel meer gericht op de eigen politiek. Belasting was niet meer de basis van de staat, Landbezit werd de belangrijkste bron van welvaart. Het hoogtepunt van het Gotische westen was rond 500, daarna volgde het keerpunt. Clovis herenigde het noorden van Gallië, dreef de Vicegoten uit Gallië en de Merovingische dynastie zou de komende twee eeuwen het westen domineren. Keizer Justinianus in Constantinopel was een vernieuwer, zorgde voor een nieuwe codificering van de Codex Theodosius, was een groot bouwheer, krachtig bestuurder maar ook oorlogvoerder. Hij voerde oorlog tegen de Sassaniden, maar wist met behulp van zijn veldheer Belisarius ook het Vandaalse rijk definitief te verslaan en de macht van de Oostgoten in Italië te breken.

De nieuw gevormde rijken in het westen konden niet concurreren met de economische complexiteit van het keizerrijk. Er was veel minder handel tussen de provincies van het voormalige rijk. De aristocratieën van de nieuwe rijken waren ook aanzienlijk minder welvarend dan hun voorgangers of voorvaderen, deels omdat zij over veel minder land beschikten in het opgedeelde rijk. In het oosten was de situatie aanzienlijk anders. Rond 500 bereikte de bloei van steden, industrieën en handel in goederen hun hoogtepunt. Dat zou duren tot aan het begin van de 7de eeuw. Maar in het oosten overleefde het keizerrijk. Economische complexiteit hing dus af van keizerlijke eenheid, zowel in het oosten als het westen.

In het westen werden alle aristocratische hiërarchieën militair. Het enige alternatief was de Kerk. Aristocraten in Gallië werden al in de 5de eeuw bisschop. Het toont de toenemende rijkdom van de Kerk aan. Het gevolg was dat de wereldse elitecultuur van het keizerrijk zijn rol als statusobject verloor. Vroegmiddeleeuwse koningen en aristocraten kleedden zich als Romeinse generaals. De klassieke literatuur die zo belangrijk was voor de Romeinse elite maakte plaats voor de Bijbel. Rond 650 beschouwden de aristocratieën zich niet meer als Romeins, maar Frankisch of Longobardisch. ‘Romeinen’ waren beperkt tot het rijk in het oosten, tot de niet Longobardische delen van Italië, met bovenal Rome, en tot slot Aquitanië waar de Franken zich het minst hadden gevestigd.

Stilicho

Keizer Justinianus

Theudebert

Merovingers

De Merovingische dynastie regeerde 250 jaar over de Franken, tot 751. De hegemonie was het werk van Clovis (481-511). Gregorius van Tours meldde dat in de 5de eeuw kleine Frankische rijkjes rondom steden als Keulen, Doornik en Cambrai bestonden. Het koninkrijk van de Merovingers onder Clovis veroverde al deze gebieden, wellicht vanwege zijn band met de Romeinse machtsstructuren in het noorden van Gallië. Clovis en zijn vader Childeric werden beiden door St. Remigius heersers over de Romeinse provincie Germania Belgica genoemd. Clovis verdreef de Vicegoten uit het zuiden van Gallië en vestigde zijn macht over een groot deel van de voormalige Romeinse provincie. Hij maakte Parijs tot zijn hoofdstad en werd in 509 koning van alle Franken. Als eerste 'barbaarse' koning bekeerde hij zich tot het katholicisme. Naast Parijs waren bijvoorbeeld Metz, Reims en Keulen belangrijke koninklijke centra. Het zuiden van Gallië werd bestuurd door middel van een netwerk van hertogen, graven en bisschoppen. Op het hoogtepunt strekte het rijk zich uit van Gallië tot het oosten van Duitsland. De Merovingische Franken waren dus de eersten die aan beide zijden van de Rijn als grens van het Romeinse rijk regeerden, al was het gebied ten oosten van de Rijn een eenvoudiger maatschappij.

Grootste omvang Merovingische rijk

Clovis maakte zijn eigen familie tot centrum, van de politiek, de door hem gestichte dynastie zou opmerkelijk lang blijven bestaan tot 751. Het bewind was een zaak van de eigen familie, het rijk werd na de dood van de koning (Clovis in 511, Chlotarius I in 561 en Dagobert in 639) daarom verdeeld onder de zonen. In feite was gedurende het lange bewind van de Merovingers het rijk slechts 22 jaar verenigd, de langste tijd was er een periode van rivaliteiten.

Tijdens het rivaliserende bewind van de zonen van Clovis kregen de Franken internationale erkenning, in het bijzonder van het Oost-Romeinse rijk. Theudebert I (533-

48) heerste over het noordoosten van het rijk, maar had ook de macht over het centrum en zuiden van Duitsland. Zijn internationale pretenties bleken ook uit het feit dat hij de eerste ‘barbaarse’ koning was die door middel van gouden munten keizerlijke rechten opeiste. Zijn bestuursvormen waren op Romeinse tradities gebaseerd, zoals de wijze van belastingheffing.

De Merovingische koningen van de 2e helft van de 6de eeuw zijn goed gedocumenteerd door Gregorius van Tours; hun bewind werd gekenmerkt door rivaliteit en moord. Clotarius II en zijn zoon Dagobert (623-39) heersten weer over één koninkrijk. De hofhoudingen van de voorgaande periode werden aangehouden, maar een aristocratische leider werd aangesteld als *major domus*, hofmeier. Dit leidde tot rivaliteiten bij het verwerven van die positie, zij namen zelfs na de dood van Dagobert toe. Aan het begin van de 8ste eeuw was de macht in feite bij de *majores* die uiteindelijk allemaal van één familie waren, de Arnulfingers-Peppiniden. Pepijn II werd in 687 *major domus* over het gehele Frankische rijk. Zijn zoon Karel Martel werd na een korte burgeroorlog de nieuwe *major* over alle Franken, zijn zoon Pepijn de Korte werd in 741 koning van de Franken.

De Salische Wet die door Clovis werd ingesteld is uniek onder ‘barbaarse’ wetgevingen omdat er geen koning in wordt genoemd, maar was gebaseerd op basis van precedentes. Er werd hiermee geen nieuwe wet gemaakt, er was enkel sprake van het in stand houden van een traditie. Er bestond dus geen universele wet gebaseerd op de Romeinse.

De Merovingische koningen werden omringd door aristocraten die uitermate rijk waren. Dat gold ook voor bisschoppen, vaak aristocratisch en rijk. De Ierse monnik Columbanus was de eerste manager van het kloosterwezen in het noorden van het Merovingische Rijk. Later zouden koningen, koninginnen en aristocraten kloosters stichten, Meestal naar het voorbeeld van Columbanus’ stichting in Luxeuil. Kloosters waren vaak zeer verbonden met de stichters of hun familie, zoals Dagobert en Saint-Denis, en minder afhankelijk van de bisschop. Kloosters werden vooral belangrijk voor koninklijke en aristocratische identiteiten en strategieën. Bisschoppen hadden met name de taak om hun stad politiek te vertegenwoordigen, de koning had dan ook op den duur het laatste woord bij hun benoeming.

Grenoble, crypte Saint-Laurent

Jouarre, abdij. Crypte

Sinds Clovis was er grote behoefte aan kerkgebouwen, met name kerken voor kloosters die als machtscentra van de Merovingische Kerk en aristocratie dienden. De meest gebruikte modellen waren die van de vroegchristelijke basilica zoals in de laat-Romeinse tijd. Invloeden uit Syrië en Armenië duiden op contacten met het oosten. In het noorden van het Merovingisch Rijk waren veel kerken van hout zoals de grafkerk van Martinus in Tours. Goede voorbeelden van bewaarde stenen kerken zijn bijvoorbeeld de St. Pierre in Vienne of cryptes in Jouarre en Grenoble. In het zuiden van Gallië is nog een aantal baptisteria bewaard, in Aix, Riez en Fréjus. Het baptisterium in Riez heeft grote gelijkenis met de Georgiuskerk in Ezra (Zuid-Syrië). Het baptisterium van St. Jean in

Poitiers lijkt op een Gallo-Romeinse tempel. Ook zijn er voorbeelden waarbij een voormalig Romeins gebouw herbruikt werd als kerk: Saint-Pierre-aux-Nonnais in Metz, de tempel van Augustus en Livia in Vienne.

Edelsmeedkunst was een kunstvorm die de macht van de Merovingers symboliseerde, met name door de gebruikte rijke materialen. Omdat in Gallië weinig goud gevonden wordt, moest men noodgedwongen een combinatie maken van verschillende materialen zoals email of edelstenen. Naast kostbare fibulae zijn ook christelijke liturgische objecten bewaard. Behalve de karakteristieke barbaarse ‘dierenstijl’ werden ook laat-antieke motieven gebruikt naast die uit gebieden als Syrië of Ierland.

Sacramentarium van Gellone

Merovingische fibula

Sacramentarium Gelasianum

Merovingische vaklui moeten in de 7de een behoorlijke reputatie opgebouwd hebben getuige het feit dat zij in Engeland werkzaam waren en de kennis van glasproductie daar brachten maar ook als metselmeesters meehielpen bij de bouw van kerken.

Beeldhouwkunst werd op bescheiden schaal uitgevoerd bij kapitelen, sarcofagen of reliëfs. Bij kapitelen is soms een duidelijke herinnering aan laat-antieke vormen. Decoratie en voorstellingen vertonen een sterk gevoel voor abstracte ornamenten, de afbeeldingen van menselijke figuren kent dezelfde opvatting.

Dit laatste zien we ook terug bij Merovingische manuscripten. Scriptoria in kloosters, bijvoorbeeld Luxeuil of Corbie, produceerden religieuze teksten met illustraties vol geometrische decoraties en afbeeldingen van dieren. De decoratievormen zijn over het algemeen simpel, maar laten duidelijk invloed uit de laat-Romeinse wereld zien als ook uit Syrië en Ierland. Typisch is het Merovingische vis-vogel ornament in religieuze manuscripten.

Vicegoten

In 456 vielen de Vicegoten vanuit Zuid-Gallië Spanje binnen. Sinds 418 waren zij foederati van de Romeinen geweest, maar stichtten daar een eigen rijk. Bij hun komst in Spanje versloegen zij de Suevi. Hoewel Clovis de Vicegoten in 507 versloeg, behielden zij nog een basis in Zuidoost-Gallië en hun hoofdstad Narbonne. Tussen 511 en 526 werd Spanje vanuit Italië bestuurd door Theodoric. Tussen 552 en 628 stond het land onder Oost-Romeins gezag. In de 5de en een groot deel van de 6de eeuw heerste er dus grote instabiliteit. Er was sprake van fragmentatie van de maatschappij. Toch bleef het karakter van Spanje zeer Romeins, vooral in het zuiden en bij steden als Merida. Daar zal zelfs een Romeinse structuur van onderricht zijn blijven bestaan: de intellectuele standaard in de theologische, historische en encyclopedische kennis van bisschop Isidorus van Sevilla getuigt daarvan.

Bij de dood van Leovigild in 586 was het grootste deel van het Iberisch schiereiland onder Vicegotisch gezag. Toledo was nu de koninklijke hoofdresidentie en een centrum van politieke en religieuze activiteit. De Goten in Spanje waren ariërs gebleven, maar de zoon van Leovigild, Reccared, bekeerde zich tot het katholicisme. In feite was dat de religie van Hispano-Romeinse onderdanen. De rol van bisschoppen was in de 7de eeuw belangrijk en typisch Spaans: hun concilies en wetgeving, zowel politiek als religieus, hadden groot gewicht. Bisschoppen speelden een grote rol bij de keuze van koningen. Koningen regeerden ook niet in een dynastie, maar kregen vaak hun positie door een coup. Pas in 710 was er een betwiste verkiezing waarbij Roderic door hofbeambten op de troon werd gezet. In 711 stierf hij bij een invasie van Ommayyadische troepen. Daarmee was het Vicegotisch rijk ten einde.

Vicegotisch koninkrijk

De tweede helft van de 7de eeuw is het hoogtepunt van het Vicegotisch koninkrijk: het Vicegotisch Rijk was toen het sterkste in het westen. De Vicegotische Wetscodex werd opgesteld, waarbij de oude traditie van gescheiden Romeinse en Vicegotische wetten werd afgeschaft. Daarmee werd de assimilatie van de verschillende bevolkingsgroepen bespoedigd. Veel antecedenten van de Gotische wetgeving waren afkomstig van de Codex Theodosius. De Vicegoten vergeleken hun rijk in deze tijd graag

met het Oost-Romeinse keizerrijk als ceremonieel model maar ook in de verhouding tussen koning en bisschoppen. Religieuze eenvormigheid was belangrijk, de koningen Receswinth, Ervig en Egica waren fel anti-joods en maakten joden in 794 tot slaaf.

Tijdens hun langdurig bewind in Spanje waren de Vicegoten verantwoordelijk voor de enige nieuwe stadsstichtingen in het westen tussen de 5de en 8ste eeuw: Reccopolis, Victoriacum, Luceo en Olite. Al deze steden werden gesticht voor militaire doeleinden en drie ter viering van een overwinning.

Van de Vicegotische architectuur zijn nog enkele kerken bewaard. Karakteristiek is de bouw in natuursteen en de constructie van gewelven en bogen. Uiteraard ligt daar een laat-Romeinse grondslag onder, maar nieuw was de vorm van de hoefijzerboog, wellicht afkomstig uit Mesopotamië of Klein-Azië. De laat-antieke vorm van de basilica was in de meeste gevallen de basisvorm. Goed bewaarde exemplaren zijn San Pedro de la Nave, Santa Maria in Quintanilla de las Viñas en San Juan Bautista de Baños. Al deze kerken lijken gebouwd te zijn in de bloeitijd van de tweede helft van de 7de eeuw.

San Pedro de la Nave

Santa Maria de Quintanilla de la Viñas, relief

Beeldhouwwerk beperkt zich voornamelijk tot reliëfs bij decoratie van kerken. De iconografie is vaak gebaseerd op laat-Romeinse vroegchristelijke voorbeelden, wellicht afkomstig uit het oosten. Daarnaast herkent men ook hier als overal in het westen het frequente gebruik van geometrische patronen, planten en dieren.

Edelsmeedkunst stond op een hoog niveau. Beroemd is de Schat van Guarrazar van 26 votiefkronen en gouden kruisen. De kostbare exemplaren waren door de Vicegotische koningen geschonken aan kerken als een symbool van hun onderwerping aan de katholieke bisschoppelijke hiërarchie. Het gouden edelsmeedwerk toont invloed uit het Oost-Romeinse (inmiddels Byzantijnse) rijk. Het gebruik van edelstenen is een typisch Germaans kenmerk. De beroemdste kronen zijn die van Receswinth en Suintila. Een typische Vicegotische vorm van fibula's is die van de adelaar.

Votiefkroon koning Receswinth

Longobarden

Oorspronkelijk afkomstig uit Scandinavië of Noord-Duitsland vielen de Longobarden vanuit hun 5de eeuwse positie ten noorden van de Donau in 568 onder koning Alboin Italië binnen. Grote gebieden in Noord-, Centraal- en Zuid-Italië kwamen hen in handen. Het rijk bereikte het hoogtepunt onder Liutprand, in 774 werd het veroverd door Karel de Grote. In delen van Zuid-Italië bleef het Longobardisch bewind echter bestaan tot de 11de eeuw met de komst van de Normandiërs.

Omdat de Longobarden slechts delen van het Italiaans schiereiland hadden veroverd, bleven de oude centra van de Romeinse macht, Rome en Ravenna, maar ook alle havens, buiten het Lombardisch bewind. Daardoor zouden de Romeinse delen van het land de keizerlijke tradities hebben kunnen bewaren. De Longobarden bleven echter niet geïsoleerd: Genua en Apulië werden veroverd en sinds 726 kwam Ravenna enkele decennia in hun handen. Na 751 was de Oost-Romeinse (Byzantijnse) macht beperkt tot Rome, Venetië, Napels en het uiterste zuiden van het schiereiland. Daarom waren de Byzantijnen sterk gemilitariseerd, de exarch in Ravenna had een militaire positie. Het Romeinse Italië leek daarmee meer op een Romano-Germaanse maatschappij. Langzaam groeiden de twee werelden naar elkaar toe.

Toen de Longobarden Italië binnenkwamen was hun geloof voor de meesten nog hun eigen heidense. Sommigen waren ariërs. In de 7de eeuw bekeerden velen zich tot het katholicisme. Koningin Theodolinde was katholiek en had goede relaties met paus Gregorius I.

Longobardisch (licht) en Byzantijnse (donker) rijk

De Longobardische koningen stichtten geen dynastie. In de 7de eeuw accepteerden zij wel enkele algemene genealogische criteria voor de opvolging. Zo huwde de weduwe Theodolinde van koning Authari met Agilulf, de nieuwe koning. Agilulf stabiliseerde de grenzen en vestigde een stevige hegemonie over de hertogdommen in het noorden. Hij gebruikte Romeins ceremonieel.

Het gehele Longobardische gebied was verdeeld in hertogdommen, 36 in totaal; belangrijk waren o.a. Pavia, Brescia, Tuscia, Spoleto, Benevento, Friuli. Dat maakte het Longobardische koningschap relatief zwak vanwege de opdelingen. Uit de groep van hertogen kwam meestal een nieuwe koning voort. De hertog van Brescia, Rothari, maakte als koning de eerste Longobardische wetscodex, het Edict van Rothari. Hiermee creëerde

hij echter een echt Longobardisch beeld voor het koningschap en de maatschappij in Italië. De invloed van het Romeinse recht is bescheiden.

Liutprand (712-44) was de machtigste Longobardische koning. Hij produceerde veel wetten, annexeerde Ravenna en Rome en hielp Karel Martel in zijn strijd tegen de Arabieren. Bij zijn dood was zowat geheel Italië in de greep van de Longobarden. Toen in 751 de Karolingische vorst Pepijn III het koningschap in Frankrijk opeiste, wilde hij een ratificatie van de paus hebben. Paus Stefanus II ging akkoord in ruil voor Pepijn's medewerking om de Longobardische koning Aistulf te bestrijden. Koning Desiderius erfde de aspiraties van Aistulf, viel Rome aan in 772, maar werd in 774 door Karel de Grote verslagen die paus Hadrianus I te hulp kwam. Alleen het Longobardische hertogdom Benevento bleef onafhankelijk, al het andere gebied kwam in Karolingische handen. Karel werd 'koning van de Longobarden'. Paulus de Diaken, geboren in Cividale, werkte actief aan het hof van Karel. Hij was getuige van de val van het Longobardische rijk en schreef een geschiedenis over zijn volk, de *Historia Longobardorum*.

De Longobardische steden waren in materieel opzicht niet opvallend. Wél stonden ze vol met kerken, Lucca had er op zijn minst 25. Pas in de laatste decennia van het Longobardische rijk werden kerken architectonisch meer ambitieus, zoals het San Salvatore klooster in Brescia. De Byzantijnse maatschappij in Italië was rijker en complexer. De Kerk was er ook veel belangrijker op politiek vlak, zowel paus als bisschoppen. Naarmate de Longobardische hertogdommen in de 8ste eeuw meer coherent werden, groeiden Byzantijnse provincies steeds meer naar onafhankelijkheid. Rond het midden van de 8ste eeuw werden de eilanden van Venetië autonoom, hetzelfde gebeurde met het hertogdom Napels, en de onafhankelijkheid van Rome was aanstaande. De pausen waren de best uitgeruste autoriteiten die Rome konden besturen. In de 8ste eeuw werd de gehele keizerlijke infrastructuur in Rome meer en meer pauselijk. Vooralnog bleef alleen Sicilië stevig in Byzantijnse handen.

Cividale, Tempietto. Detail

Castelseprio, detail schilderijen. Christus

Niet alleen is de Longobardische architectuur van kerken en andere religieuze gebouwen sterk bepaald door de vroegchristelijke voorbeelden uit de laat-Romeinse oudheid, maar ook door het zeer veelvuldig gebruik van Romeinse bouwonderdelen, spolia, die op in het oog springende plaatsen zijn gebruikt. De echo van de laatantieke oudheid hoort men overal. Er werd gebruik gemaakt van de kennis van lokale metselmeesters en architecten die zich ontwikkelden tot *magistri comacini*. De Tempietto di Clitumno bij Spoleto lijkt meer op een klassieke Romeinse tempel dan welke kerk ook. In Cividale staat ook een Tempietto, gebouwd ten tijde van koning Liutprand, waarvan veel details aan de vroeg-Byzantijnse architectuur van Ravenna herinneren. Hetzelfde geldt voor het klooster San

Salvatore in Brescia. De Santa Sofia in Benevento dateert uit de 8ste eeuw en heeft veel gelijkenis met de centraalbouwen in Byzantium.

Voorzover schilderkunst bewaard is, blijkt de hoge kwaliteit verband te houden met Byzantijnse vaklui die wellicht vanwege het Ikonoklasme naar Italië kwamen en hier werk uitvoerden. De beroemdste schilderijen bevinden zich in Santa Maria foris portas in de Longobardische stad Castelseprio. Hoewel fragmentarisch bewaard kan men in de San Salvatore in Brescia ook de hoge kwaliteit van de schilderijen waarnemen.

Benevento, S. Salvatore. Detail koepelgewelven

Cividale, Tempio. Detail

Zoals bij de andere Germaanse volkeren vervaardigden de Longobarden kostbare voorwerpen in edelsmeedwerk. Typische vormen van fibula's zijn gevonden, zoals in de S-vorm, vaak is gebruik gemaakt van email. Decoratieve vormen zijn ook hier het bekende recept van geometrische patronen, dieren en planten. Veelzeggend is een fragment van een helm van koning Agilulf waarop hij gerepresenteerd is als laat-Romeinse keizer.

Hoewel bij monumentale reliëfs de decoratieve behandeling met tekenachtige patronen en lijnen overheerst, vertonen veel werken een iconografie en stijl die verwantschap heeft met Byzantijnse voorbeelden. De monumentale stucfiguren van vrouwelijke personen in de Tempio in Cividale ogen zelfs meer Byzantijns dan westers.

Cividale, Rachus-altaar

Cividale, fibula in S-vorm

Koningen zonder staten: Brittannië en Ierland

Brittannië werd na 410 geconfronteerd met een economische ineenstorting nadat het Romeinse bestuur en legers zich hier hadden teruggetrokken. Het eiland viel van de Romeinse kaart af. Al jaren werd Brittannië vanuit het noorden aangevallen door de Picten en de Scoten, de Saksen voerden al vóór 400 aanvallen uit op de oostkust. Een centraal gezag was nu weg, kleine rijkjes, gebaseerd op clans, vervingen de Romeinse staat. Door toenemende aanvallen vanuit zee door met name de Picten werden Angelsaksen als huurlingen gebruikt. De Romeinen boden geen steun meer, velen migreerden naar Bretagne, Normandië of Galicië.

Toch kregen de Angelsaksen controle over het oosten van Engeland in de 5de eeuw. Daarna breidden zij hun gebied uit tot in de Midlands, vervolgens in de 7de eeuw veroverden zij gebied in het zuidwesten en noorden van Engeland. De Britten zélf raakten in de 6de eeuw vooral uitgeput door burgeroorlog, interne strijd en onrust: het was de inspiratie voor 'De Excidio Britanniae' van de Britse monnik Gildas. In dit boek is al sprake van King Arthur die als Brits leider de Saksen bestreed, hoewel de meeste legendevorming rondom hem pas eeuwen later zou plaatsvinden. Voor sommige historici is Arthur's hof Camelot een geïdealiseerde Welsh herinnering aan de Romano-Britse beschaving van vóór de Saksische tijd.

De niet veroverde gebieden van het zuiden van Britannia, Wales en Cornwall, behielden hun Romano-Britse cultuur en hun taal, Welsh en Cornisch. In de Angelsaksische gebieden veranderden taal en cultuur naar Germaans.

De Angelsaksische monnik Beda wordt met zijn in 731 geschreven *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* beschouwd als de vader van de Engelse geschiedschrijving. Hij identificeerde de migranten als Angelen, Saksen en Juten. In zijn ogen waren de Angelsaksen het werktuig van de verlossing van Britannia. Vanaf het begin van de 5de eeuw tot 829, het jaar waarin de meeste Angelsaksische koninkrijken onder de heerschappij van Egbert van Wessex kwamen, heerste de periode van de Heptarchie. Het is een collectieve naam voor de zeven koninkrijken van Angelsaksisch Engeland. In feite fluctueerde het aantal koninkrijken en kleine rijkjes echter; de term is er een voor het gemak. De traditionele opsomming is: Anglia, Essex, Kent, Mercia, Northumbria, Sussex en Wessex. Op het einde van de 6de eeuw was koning Aethelbert van Kent dominant in het zuiden, in de 7de eeuw waren de heersers over Northumbria en Wessex machtig. Edwin van Northumbria wist zijn territorium flink uit te breiden. In de 8ste eeuw kreeg Mercia met koning Offa de hegemonie over de overige rijken. Toch kon men in de 10de eeuw nog spreken van aparte rijken.

Sutton Hoo, helm,, begin 7de eeuw

St-Peter-in-the-Wall, Essex. Ca. 650

De Angelsaksische periode leidde tot de schepping van een Engelse natie. Tijdens deze periode vestigde zich het christendom en bloeiden de Angelsaksische taal (Old English) en literatuur. Er kwam een wetgeving. De elite verhief zich tot koning en identificeerde haar rol in Bijbelse termen.

Nadat in 565 de Ierse monnik Columba zich had gevestigd op het eiland Iona ten westen van de Schotse kust nam de spirituele invloed vanuit het eiland spectaculair toe tot zelfs in het noorden van Engeland. In 597 arriveerde de benedictijner monnik Augustinus vanuit Rome in het zuiden van Engeland met de opdracht van paus Gregorius de Grote om als bisschop het koninkrijk Kent te kerstenen. De bisschop vestigde zich in Canterbury en verbouwde een reeds bestaande kerk, de huidige St. Martin's. Augustinus wordt beschouwd als de stichter van de Engelse kerk. Een paar jaar later werden vanuit Rome meer missionarissen naar Engeland gestuurd. Vanuit Lindisfarne werd echter sinds 635 door de Ierse monnik Aidan het koninkrijk Northumbria bekeerd. Reeds in 664 bij de synode van Whitby werden de Romeinse kerkelijke praktijken geïntroduceerd in Northumbria, de bisschopszetel kwam in York. Het betekende een duidelijke keuze voor de Romeinse traditie en het afwijzen van de Iers-Keltische.

De kloosterwereld speelde in de tweede helft van de 6de en in de 7de eeuw een grote rol in Engeland. Tal van monniken kwamen van het Europese continent en

zorgden voor een renaissance van klassieke kennis. In Canterbury werd een school gevestigd waar Latijn en Grieks werd gedoceerd. Latijn werd het dominante schrift. Veel kloosters werden centra van kunstproductie en wetenschap.

De bouw van kerken in Angelsaksisch Brittannië begon met bisschop Augustinus vanaf 597. Kerkgebouwen waren eenvoudig en stonden in de nieuwe kleine nederzettingen, niet in de oude Romeinse steden. Mogelijk werden vaklui geïmporteerd uit het Frankische rijk. Soms werd natuursteen gebruikt, volgens Beda *'more Romanorum'*. Stenen kerkgebouwen dateren vanaf het midden van de 7de eeuw, zoals de kerk in Escomb (Northumbria), de kerk in Brixworth of of St-Peter-in-the-Wall in Essex.

Vespasian Psalter. Canterbury. 8ste eeuw

Vroege artistieke objecten uit de Angelsaksische wereld betreffen vaak broches met patronen die gebaseerd zijn op dieren of maskers. De vondst van het bootgraf te Sutton Hoo uit ca. 620 veranderde de geschiedenis van Angelsaksische kunstvormen. Bijzondere vondsten in het koningsgraf zijn een helm, beursklep en sieraden. De verfijning en kwaliteit van de gevonden objecten was zeer onverwachts voor deze tijd.

Sinds de kerstening brak in de 7de en 8ste eeuw een artistieke bloeiperiode aan. Door de vermenging van Germaanse Angelsaksische, Keltische en laat-antieke technieken en vormen ontstond de Insulaire kunst. Northumbria in het noorden was de smeltkroes van Insulaire stijl, in centra als de kloosters van Lindisfarne (dochter van het Ierse klooster Iona) of Monkwearmouth-Jarrow. Het Vespasian Psalter uit Canterbury vertoont een geheel andere stijl, gebaseerd op klassieke voorbeelden. Deze twee stijlen raakten vermengd en vormden de Angelsaksische stijl. Deze Angelsaksische kunst had grote invloed op de Karolingische in Europa.

Bewerking van ivoor en been was erg gebruikelijk in de vroege Angelsaksische periode. Een unieke kist van walrusrand, de Franks Casket uit de eerste helft van de 8ste eeuw, heeft een amalgaam aan voorstellingen uit de antieke, christelijke, Scandinavische en Angelsaksische wereld.

Franks Casket, detail met Aanbidding Wijzen

© Posterheide Brabant, Helmond

Ierland was nooit onderdeel van het Romeinse rijk. Toch constateert men hier ook, zoals in Wales en Britannië een fragmentatie van politieke structuren. In Ierland was deze verbrokkeling zelfs meer aanzienlijk. Koninkrijkes waren verbonden met clans. Deze rijken waren in hiërarchieën verdeeld. Koningen beschikten niet over een infrastructuur om over een groter gebied te heersen. De twee belangrijkste dynastieën bezaten diverse gescheiden en rivaliserende koninkrijken: de Uí Néill in Meath en het westen van Ulster, en de Éoganachta in Munster. Elk had een eigen ritueel centrum, Tara voor het eerste rijk en Cashel voor het tweede. Beide koninkrijken schijnen hun macht gevestigd te hebben in de 5de eeuw. In de 7de eeuw werd de macht stabiel.

Het christendom werd in Ierland in de 5de eeuw geïntroduceerd dankzij de Breton Patrick. Al in de 6de eeuw waren de heidense tradities grotendeels verdwenen. Het christendom was hier echter anders. Er was een bisschoppelijk netwerk, verbonden met de koninkrijken. Er was echter ook een rijk en machtig netwerk van monastieke families met zowel politieke als bisschoppelijke connecties. Armagh claimde het bisschoppelijke primaat sinds de 7de eeuw, maar dit werd betwist door Kildare en genegeerd door de kerken die ondergeschikt waren aan Iona. Het klooster in Clonmacnoise in het centrum van het eiland werd machtig door het verwerven van grond en kleinere kloosters. Bisschops- en kloosterkerken werden vaak machtiger dan koningen door de verwerving van land, een toekomstige bron voor macht.

Kloosterruïne Clonmacnoise

Book of Kells, Johannes evangelie

De eerste kloosters dateren uit de 6de eeuw, zoals Clonard gesticht door St. Finian, Clonfert door St. Brendan of Clonmacnoise door St. Kieran. De stichting van Glendalough door St. Kevin dateert uit de 7de eeuw. De complexen waren simpel met kleine oratoria en geïsoleerde onderkomens voor de monniken.

De monniken verspreidden als 'groene martelaren' het christelijk geloof naar Schotland en het Europese continent. Hun invloed was groot, zowel in religieuze als politieke zaken. Beroemde voorbeelden zijn Columbanus of Gallus (St. Gallen).

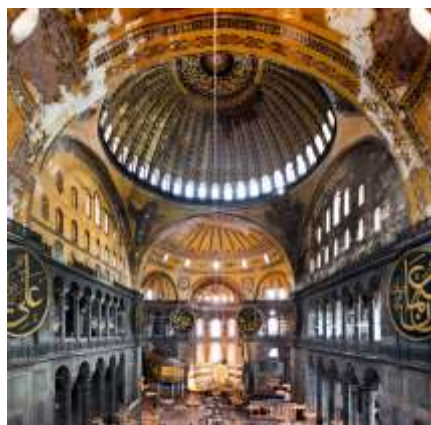
De Ierse kloosters waren vanwege hun geïsoleerde ligging perfecte plaatsen waar het Latijn bewaard bleef. Copiïsten produceerden bijzondere exemplaren van religieuze boeken, zoals het Book of Durrow of Book of Kells, voorzien van de meest fantastische illustraties. Kennis van vroegchristelijke voorbeelden werd gecombineerd met Insulaire decoraties vol met planten- en diervoorstellingen in duizelingwekkende patronen.

Representatie en prestige in architectuur: keizerlijk Rome tot Karolingisch

Romeinse keizers maakten gebruik van de architectuur om hun macht, grootsheid en rijkdom te representeren. Met hun ontwikkelde technologieën, ideale infrastructuur en enorme handelscontacten konden zij de meest ambitieuze projecten realiseren. Uiteraard bezaten dit soort grootse ondernemingen in Rome, maar ook in provinciesteden als Trier, Milaan of Salonika of zelfs op het platteland een praktische functie: tempels, villa's, fora, etc. Maar keizerlijke projecten waren over het algemeen meer dan dat, symbolen van macht, status, politieke of religieuze propaganda.

Met de aanleg van de keizerfora in Rome kreeg het centrum niet alleen een geheel ander aanzien met grootse pleinen, tempels en beelden, maar was elk keizerforum een representatie van de macht en het aanzien van de opdrachtgever. Hetzelfde gold voor de megalomane mausolea, van Augustus of Hadrianus, zelfs voor grootse publieke voorzieningen als aquaducten, wegen of bruggen. Nog altijd representeren de bouwkundige prestaties in Trier de betekenis van Constantijn voor de stad, overigens evenals de reusachtige vroegchristelijke basilika's in Rome. Hetzelfde geldt voor Galerius in Thessaloniki en Septimius Severus in Leptis Magna.

De functie en gebruiksrituelen onderstreepten de betekenis en intentie van de opdrachtgever. Zo waren de dagelijkse gebruiken en rituelen in de paleizen op de Palatijn in Rome ongetwijfeld symbolisch voor de maatschappelijke beeldvorming van de keizer: een god op aarde. Hetzelfde gold voor de keizerfora: een god en onoverwinnelijke veldheer. Dat gold ook voor de immense mausolea: gestorven maar opgenomen in het pantheon der goden. Door middel van een genuanceerde iconografie en stijl van beeldende kunst kon dit meer geraffineerd tot uitdrukking worden gebracht.

Constantinopel Hagia Sophia

Aken, paleiskapel

Ravenna, San Vitale

Deze zo kenmerkende drang van Romeinse keizers naar representatie en propaganda ging in de vroege middeleeuwen niet verloren. Koningen en vorsten van de nieuwe rijken lieten zich besmetten met hetzelfde gen als zij daartoe de mogelijkheden bezaten, financieel of technologisch. Bovendien waren zij in mindere of meerdere mate bekend of vertrouwd met de keizerlijke erfenis uit het Romeinse Rijk.

Dat dit kenmerk van keizerlijk gedrag in het Oost-Romeinse rijk bleef bestaan hoeft niet te verbazen. Het was per slot van rekening nog altijd Romeins Rijk. Het grootste overwelfde gebouw in het Romeinse Rijk was ongetwijfeld de Hagia Sophia in Constantinopel, gebouwd door keizer Justinianus. De bouwtijd was uitermate snel, in nog geen zes jaar tussen 532 en 537, de bouwmaterialen waren de meest uitgelezen,

de architecten innovatief. Het gebouw is getekend door de identiteit van de keizer, op veel kapitelen treft men zijn monogram aan. Het centrum van het gebouw was het exclusieve ceremoniële domein van keizer en patriarch. Het gebouw was het centrum van de stad, pal naast het paleis. Weliswaar is de San Vitale in het Byzantijns exarchaat van Ravenna een provinciale variant van de Hagia Sophia, maar net als in de context van provinciesteden in de Romeinse keizertijd zal de San Vitale in Ravenna (540-48) in dit deel van Europa als een vergelijkbaar symbool van de macht van keizer en Kerk verstaan zijn.

Damascus, Ommayadenmoskee, 705-15

Yeavington, paleis, ca.600 en later

Kalief al-Walied liet tussen 705 en 716 de Grote of Ommayadenmoskee bouwen in Damascus. Het was de eerste grote moskee en werd de grondvorm voor veel latere moskeeën. Veel Romeinse zuilen werden in het gebouw verwerkt, de grootste en mooiste op de meest belangrijke plaats in de gebedszaal. In de Mezquita in Cordoba zou in navolging een woud aan Romeinse zuilen gebruikt worden. Prachtige mozaïeken moeten door Oost-Romeinse vaklui gemaakt zijn, echter zonder afbeeldingen van mensen en dieren. In tegenstelling tot een Romeinse tempel of laatantieke kerk was de binnenruimte zonder hiërarchie, typisch voor de islam met nadruk op de gemeenschap van gelovigen en zonder een priesterschap. Politiek en religieus was de belangrijke symboliek dat de moskee gebouwd was bovenop de plaats van een voormalige Jupitertempel en een Johannesbasilika. De oude tempelomwalling deed nu dienst als afscherming van een specifiek politieke en religieuze ruimte voor de nieuwe heersers van Damascus, de dynastie der Ommayaden. Het grote atrium vóór de gebedsruimte werd nu het centrum van alle belangrijke politieke en publieke activiteiten. Daarmee veranderde de Romeinse stad, boulevards waren niet meer nodig, de centra werden netwerken van smalle straten. . Koning Edwin (616-33) had in Yeavington (Northumberland) een hof. Paalgraven van diverse gebouwen zijn teruggevonden. Wellicht aanvankelijk een oudere cultusplaats werd in de Angel-Saksische tijd midden op het terrein een houten gebouw opgetrokken in de vorm van een deel van een Romeins theater (een partje van een sinaasappel). Enkele jaren later werden diverse grote hallen gebouwd waardoor het geheel meer ging lijken op een paleiscomplex. De lokatie ligt niet ver van de Hadrian's Wall. Het 'theater' in Yeavington als vergaderruimte lijkt Romeinse invloed op zijn koninklijke aspiraties te onderstrepen.

In de drie kerken die paus Paschalis I (817-24) tijdens zijn pontificaat in Rome bouwde blijkt een sterke behoefte om zijn positie vastgelegd te hebben in een ongebroken pauselijke traditie tot in de Romeinse oudheid. De kerken zijn alle verkleinde versies van de oude Sint Pieter, het meest accuraat uitgevoerd in S. Prassede. Er is op grote schaal gebruik gemaakt van Romeinse spolia en in elke kerk is de paus zélf prominent afgebeeld in de fraaie mozaïeken in de apsis. De uitgebreide figuratieve mozaïeken waren ook zeker bedoeld als een klap in het

gezicht van iconoclastische sentimenten in het westen (bijv. Theodulf van Orléans was als hoge geestelijke in het Frankische rijk een voorstander van het Ikonoklasme) en de nadruk op de pauselijke positie met betrekking tot het geloof. Het Romeinse keizerschap had nu twee ambities: in het oosten en in het westen.

Het paleis van Karel de Grote in Aken was slechts het grootste van een lange serie van Merovingische en Karolingische voorbeelden. De talrijke vertrekken waren ongetwijfeld bedoeld om indruk te maken. Met het ambitieuze plan om de oude Romeinse beschaving in het Frankische rijk te herstellen werd een vormenarsenaal uit de laat-Romeinse keizertijd uit de kast gehaald: *Renovatio Romanorum Imperii*. De troonzaal was geïnspireerd op de Romeinse profane basilika als audiëntieruimte, de indrukwekkende kapel met zijn octagonale vorm op het voorbeeld van S. Vitale in Ravenna.

Rome, S.Prassede. Zenokapel, spolia en mozaïeken

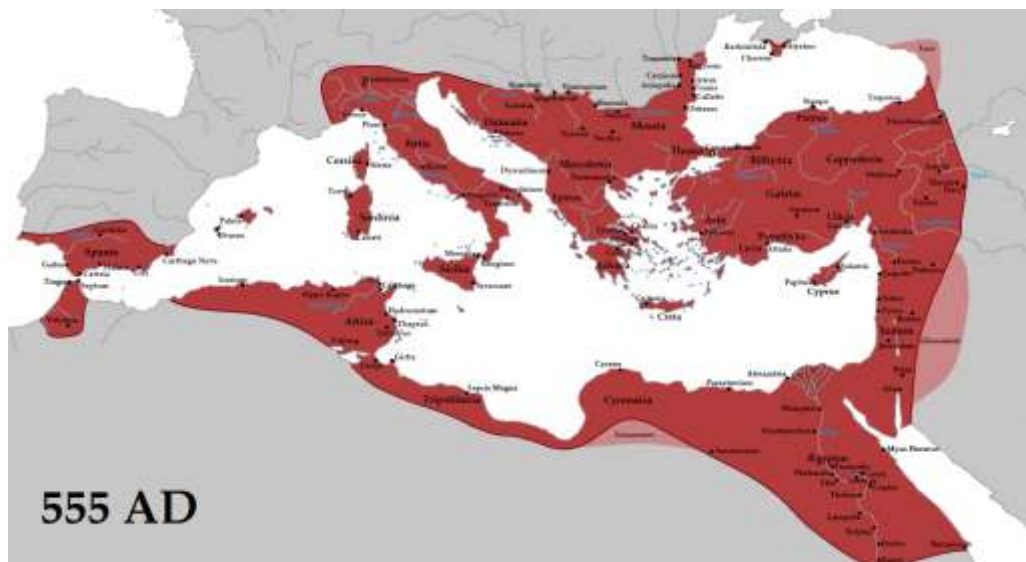

Rome, S. Prassede, paus Paschalis I

Byzantium en de Arabische opmars

Keizer Justinianus (527-65) streefde naar een *Renovatio Imperii*, een restauratie van het Romeinse Rijk. Hij had een degelijke opleiding genoten en was vertrouwd met recht, literatuur en de klassieke cultuur. Daarnaast had hij een militaire functie bekleed. Wellicht was hij de laatste Romeinse keizer die Latijn sprak. Reeds in het begin van zijn keizerschap liet hij de Romeinse wetten opnieuw codificeren in de *Codex Iuris Civilis*, de latere basis voor de nieuwe belangstelling voor de Romeinse wetgeving in het westen.

In 532 tekende de keizer een vredesverdrag met koning Chosroës van het Sassanidisch Rijk en ging akkoord met jaarlijkse tribuutbetalingen aan de Perzen. Desondanks gingen de oorlogen door. In hetzelfde jaar overleefde hij de Nika-opstand in zijn eigen stad. Een jaar later stuurde hij zijn generaal Belisarius naar Noord-Afrika, die daar de Vandalen wist te verslaan. De ‘Romeinse’ gebiedsuitbreiding werd gevolgd door die in Italië, Kroatië en het zuiden van Spanje.

‘Romeinse Rijk’ in 555

De restauratie van het Romeinse Rijk had ook gevolgen voor de religie en cultuurpolitiek. Om het polytheïsme uit de oudheid de kop in te drukken werd de Neoplatonische Academie in Constaninopel gesloten. Het Byzantijnse Rijk werd een theocratie, geregeerd door god via de keizer. Christelijke waarden en idealen waren nu het fundament van de politieke idealen van het keizerrijk. Het Byzantijnse keizerrijk was een aardse kopie van het Hemels Koninkrijk, ofwel met de woorden van Cyril Mango ‘een God, een rijk, een religie’. Zo zou voor de komende eeuwen de Kerk van Constantinopel het belangrijkste christelijk centrum worden.

Justinianus begeleidde zijn politieke idealen met een groots bouwprogramma, Procopius geeft in zijn *Περὶ Κτισμάτων* er een lofzang op. Veel kerken werden verbouwd of nieuw gebouwd: Haghia Sophia, Apostelkerk, St. Sophia in Sofia of het Catharinaklooster in de Sinai. Bouwkundige technologie wist de idee van theocratie zichtbaar te maken in de centrale koepelbouw, een technologische perfectionering van de Romeinse koepelarchitectuur. Vormtentaal in beeldende kunst werd formeler, met vaak Romeinse voorbeelden als basis. Er waren geen investeringen te groot voor aankleding en inrichting van gebouwen: de meest kostbare zuilen of marmerdecoratie, mozaïeken. Uit deze tijd dateren ook de eerste rijk verluchte religieuze manuscripten zoals de Wiener Genesis. Ivoorkunst was hofkunst: een renaissance van Romeins klassieke vormen.

Op het einde van de 6de eeuw was het tij echter gekeerd. Na de invallen van de Longobarden was nog maar 1/3 deel van Italië in handen van de Byzantijnse keizer. Keizer Mauritus had een jarenlange oorlog met de Sassaniden beëindigd en zelfs gebied aan de oostkant van het rijk gewonnen. Hij wist de invallen van de Avaren aan de noordgrens van de Donau tegen te houden, al werd hij na een opstand van zijn soldaten vermoord door zijn eigen generaal Phocas die hem opvolgde als keizer in 602. Dit was de eerste omverwerping van een Oost-Romeinse keizer sinds 324, maar na hem zouden velen volgen. Tijdens het bewind van Phocas wisten de Sassaniden de Romeinse provincie Mesopotamië te heroveren. Heraclius zette hem af en werd de nieuwe keizer van een dynastie, de Heracliden.

De regeerperiode van Heraclius (610-41) was politiek catastrofaal. De Sassaniden drongen verder op, namen Damascus en Jeruzalem in, en namen het Ware Kruis vanuit Jeruzalem mee naar Ktesiphon. De keizer reageerde met een heilige oorlog, daarbij alle troepen uit de Balkan weghalend. Slavische stammen bezetten de Balkan, waarbij de Avaren er de hegemonie kregen. In 626 werd Constantinopel vanuit het westen door de Avaren en vanuit het oosten door de Sassaniden belegerd. In 628 werden de Sassaniden verslagen en verloren al hun veroveringen aan Byzantium. In 629 werd het Ware Kruis weer naar Jeruzalem gebracht. Het Byzantijnse rijk was nu echter uitgeput en zeer kwetsbaar voor een ander gevaar: de Arabieren. In 6 jaar tijd, tussen 636 en 642, werd het Midden-Oosten door de islamitische troepen ingenomen. Het Rijk verloor 2/3 aan land en 3/4 aan welvaart. De graanschuur Egypte was verloren. De bevolking in Constantinopel nam af van ca. 500.000 inwoners tot 40.000-70.000.

Byzantijnse Rijk omvang ca. 650

Er kwam een nieuw bestuursstelsel, gebaseerd op de *theme*, waarbij het Rijk werd verdeeld in 'provincies' die door eigen legers werden beheerst, militair en bestuurlijk. Met deze hervormingen werd het Byzantijnse Rijk eerder een nieuwe opvolger dan een voortzetting van het Romeinse Rijk. Byzantium werd gemilitariseerd, vergelijkbaar met wat in het westen gebeurde. Constantinopel bleef met zijn bureaucratie en ceremoniële keizerlijke en kerkelijke cultuur echter nog een 'Romeins' karakter houden.

In de jaren '70 van de 7de eeuw drongen de Bulgaren de Balkan binnen. In 681 sloot keizer Constantijn IV een verdrag met de Bulgaarse khan Asparugh en de nieuwe Bulgaarse staat kreeg soevereiniteit over een aantal Slavische stammen die het Byzantijnse gezag eerder hadden aanvaard.

Met Leo III (717-41) zat de eerste keizer van een nieuwe dynastie op de troon, de Isaurische. Hij en zijn zoon Constantijn V regeerden bijna zestig jaar. Leo wist de

Ommayyadische belegering van Constaninopel in 717-8 te verslaan en kreeg naam als militair genie en Byzantijns diplomaat met de Bulgaren. Zijn zoon wist zelfs overwinningen op de Ommayyaden en Bulgaren te boeken. De Byzantijnse controle over Zuid-Italië werd versterkt. De pausen begonnen zich meer te zien als deel van de Longobardische en Frankische wereld, zeker na de verovering van Ravenna in 751 door de Longobarden.

Chludov Psalter, midden 9de eeuw. Iconoclast

Thessaloniki, H. Demetrios. Eind 7de eeuw

Religieuze discussies werden in eerste instantie in de hoofdstad gevoerd. Tegen 700 werd een heilig portret, ikoon, beschouwd als een presentia realis van de afgebeelde. Dit ontketende een ikonoclastische reactie: bidden voor ikonen en afbeeldingen van heiligen als ware zij lijfelijk aanwezig werd als idolatrie beschouwd. Leo III beschouwde de vulkaanuitbarsting op het eiland Thera in 726 al een wraak van God op deze praktijken en begon als iconoclast religieuze afbeeldingen te vernielen. Constantijn V maakte het Ikonoklasme tot keizerlijke politiek. De weduwe van keizer Leo IV veroordeelde als keizerin Eirene bij het Tweede Concilie van Nicaea in 787 het Ikonoclasme weer. Heilige afbeeldingen konden vanaf nu niet alleen, maar móesten vereerd worden.

In 815 werd door keizer Leo V het Ikonoklasme opnieuw ingevoerd. Met keizerin Theodora kwam in 843 een opvallend snel einde aan het Ikonoklasme. Het Byzantijnse Rijk veerde cultureel op, in kunst, literatuur en renaissance van de Romeinse oudheid. Het Ikonoklasme was echter om meer gegaan dan enkel verering van afbeeldingen: het betrof het debat om de Byzantijnse maatschappij en cultuur te stroomlijnen en te richten op enkele symbolen als het kruis, de eucharistie, de hoofdstad en de keizer zélf. Keizers werden belangrijker focus van religie dan ooit met de Romeinse keizers het geval was geweest. Na 843 ontstond de orthodoxie: het religieus centraal stellen van beeltenissen. Proskynesis, knieval, voor de keizer werd standaard.

Het islamitische kalifaat kon vanuit Arabia snel terrein winnen vanwege de ineenstorting van het Sassanidische Rijk na de Byzantijnse overwinning in 628. In 15 jaar was het gehele Sassanidische en de helft van het Byzantijnse Rijk veroverd. Vóór 711 was geheel Noord-Afrika islamitisch, een groot verlies voor het Byzantijnse Rijk. Bijzonder is dat sinds die tijd drie eeuwen lang de islamitische religie en cultuur de eenheid wisten te bewaren in een amalgaam van stammen en clans. Arabische legers werden als betaalde garnizoens gelegerd in nieuw gestichte

steden als Basra of Mosul en bleven afgezonderd van het socio-politieke leven van de overwonnen gebieden. Vanwege de scheiding tussen Arabische elite en de veroverde volkeren bleven Romeinse en Perzische cultuur bestaan, zeker tot in de 9de eeuw. De religie op het platteland was lange tijd christelijk, Grieks bleef in landen als Syrië of Palestina nog lange tijd in gebruik. De islam was ontstaan in de laat-Romeinse religie zélf, en had lange tijd geen enkel probleem met het religieuze landschap in de veroverde gebieden. Sinds de Ommayaden aan de macht kwamen werd Damascus de hoofdstad van het kalifaat, bijna een eeuw lang.

De Ommayyadische kalief Abd al-Malik (685-705) veranderde de bestuurlijke organisatie in een Arabische en introduceerde als eerste een muntsysteem in die politieke macht van de kalief weergaf. Hij was ook een groot bouwheer: de Dom van de Rots in Jeruzalem bovenop de tempel van Salomon, de al-Aqsa moskee in Jeruzalem, de Grote Moskee in Medina en de Grote Moskee in Damascus. In al deze gebouwen is de laat-Romeinse christelijke erfenis dominant, die van de basilica of de centraalbouw. Het gebruik van Romeinse bouwfragmenten zoals zuilen of kapitelen is bij de meeste gebouwen opmerkelijk veel. Er werd gebruik gemaakt van Byzantijnse vaklui die hun tradities importeerden. Bijna alle lokaties hadden een Romeins verleden. De Ommayaden zagen zich als een dynastie in de traditie van de Romeinse en Byzantijnse keizers, zelfs verwijzingen naar Perzische en Vicegotische vorstenhuizen werden gemaakt getuige de schilderingen in Qasr Amra in Jordanië. Al betroffen hun verwijzingen naar overwonnen rijken!

Jeruzalem, Rotskoepel. 688-692

Qasr Amra, ca. 725-35. 'Zes koningen'

Byzantijnse bloei – Abbasidische islam

De troonsbestijging van Basil II in 876 markeert het begin van de Macedonische dynastie die twee en een halve eeuw zou heersen over het Byzantijnse rijk. De dynastie bracht enkele van de meest capabele keizers van het Byzantijnse rijk voort. De defensieve positie tegen vijanden veranderde in deze periode in het herwinnen van eerder verloren gebieden.

Al aan het begin van de regeerperiode van Basil II kwam de kust van Dalmatië weer onder stevige Byzantijnse controle. Hierdoor konden Byzantijnse missionarissen hun activiteiten in de Balkan uitvoeren. Zuid-Italië kwam weer in Byzantijnse handen, maar Sicilië raakte in 902 weer in Arabische handen. Sinds het Abbasidisch rijk van Baghdad in 861 in een politieke crisis was geraakt wist de Byzantijnse keizer zijn positie in het oosten te versterken.

Sinds de regeerperiode van khan Krum (803-814) had het Bulgaarse rijk meer dan 50 jaar het noorden en centrale deel van de Balkan beheerst. Dit rijk was het belangrijkste doel van Byzantijnse agressie geworden. Toen de Byzantijnen in 864 het Bulgaarse Rijk aanvielen, ging khan Boris I direct akkoord om zich te laten dopen en missionarissen in zijn rijk toe te laten. Een competitie tussen de bekeringsdrang van de Kerk van Rome die van Constantinopel was het gevolg: Cyrillus en Methodios werden de aangewezen missionarissen. Het Cyrillisch alfabet werd ontwikkeld op het einde van de 9de eeuw, het Slavisch werd de belangrijkste taal in het Bulgaarse Rijk. Er werd een Byzantijnse stijl van wetten georganiseerd, maar met een eigen identiteit. In 913 nam khan Symeon de titel van *basileus* (= keizer, tsaar) aan en noemde zich vanaf 924 'keizer van de Bulgaren en Romeinen'. Met *basileus* Peter (927-68) bereikte de Bulgaarse macht en status een hoogtepunt. Daarna verviel de Bulgaarse staat.

In de 10de eeuw groeide het territorium van het Byzantijnse Rijk weer gestaag. Met name tijdens het bewind van de soldatenkeizers Nikephoros II Phokas (963-969) en Johannes I Tzimiskes (969-976) breidde het rijk zich uit in Syrië en werden steden als Aleppo, Akko en Beirut ingenomen. De Arabieren werden van Kreta en Cyprus verdreven.

Harbaville triptiek. Ivoor, ca. 950

Keizer Basil II, Bulgaroktonos

Tijdens het lange bewind van keizer Basil II (976-1025) vond een decennialange oorlog tegen de Bulgaren plaats. Bij de Slag van Kleidon in 1014 werden de Bulgaren vernietigend verslagen. Volgens legenden zou Basil II van elke 100 Bulgaarse soldaten er 99 hebben laten blindmaken en de overige 100 soldaten met één oog naar huis gestuurd hebben (Basil II 'Bulgaroktonos'). De Slag bij Strumitsa

enkele maanden later was voor de Bulgaren de nekslag. Het Bulgaarse Rijk werd in 1018 onderdeel van het Byzantijnse.

Tijdens de regeerperiode van Basil II trouwde de Byzantijnse prinses Theophanou met keizer Otto II van het Heilig Roomse Rijk. Zo werd de Byzantijnse cultuur naar het westen verspreid.

Tussen 850 en 1100 ontwikkelde het Byzantijnse keizerrijk een gemengde relatie met het rijk Rus in Kiev. Diverse malen voerde het rijk Rus aanvallen uit op Constantinopel en de Bosporus. Het rijk Rus was een opkomende macht, Basil II gebruikte net als zijn voorgangers de religie als een middel om politieke resultaten te boeken. Vladimir van het rijk Rus trouwde in 988 met de zus van de Byzantijnse keizer, Anna. Daarop werd het rijk Rus gekerstend en ontstond een cultuur die voor een groot deel gebaseerd was op Byzantijnse voorbeelden in kunst en cultuur.

De opvolgers van Basil waren zwakke figuren, met de dood van Michael VI kwam een einde aan de Macedonische dynastie. Intussen werd Byzantium met nieuwe vijanden geconfronteerd, Zuid-Italië kwam in handen van de Normandiërs, de verziekte verhouding en vervreemding van de Kerk van Rome met die van de Kerk van Constantinopel leidde tot een breuk: het Grote Schisma van 1054. Hoezeer de autoriteit van de Kerk in het oosten en die in het westen zich ook baseerde op een Romeinse oorsprong, de Latijnse en Griekse Kerk gingen nu ieder een eigen weg.

Veroli kistje, 10de eeuw. Ivoor, Dionysos

Constantinopel, Haghia Sophia, Keizer Leo VI

De periode van de Macedonische dynastie betekende een culturele revival in literatuur, architectuur en kunst. In deze renaissance wilde men de schitterende tijd van vóór de Slavische en Arabische invasies herstellen en een bewuste terugkeer naar de oudheid. Onder Leo VI werd de Byzantijnse wetgeving opnieuw gecodificeerd.

De kruiskoepelkerk ontwikkelde zich nu tot een gebouw met een vierkante plattegrond, bekroond door meerdere koepels, één centrale boven het centrum en vier boven de armen van een denkbeeldig Griekse kruis waarvan de centrale koepel het hart is. Het kerkgebouw symboliseerde als mikrokosmos de goddelijke makrokosmos. De keizer symboliseerde als *basileus* de verbinding tussen beide werelden, bij voorkeur onder een centrale koepel. De kerkgebouwen van het klooster van Hosios Loukos in Griekenland en van het klooster van Nea Moni op Chios zijn sprekende voorbeelden hiervan.

Nog duidelijker is de Macedonische Renaissance in mozaïek- en schilderkunst te herkennen. Mozaïekkunst werd weer favoriet, zeker bij keizerlijke projecten. Veel kerken werden volgens het systeem van de Pantocratorcyclus gedecoreerd, in feite een afspiegeling van de hemelse hiërarchie van de hoogste figuur (pantocrator) tot de laagste (bijv. monniken en kluizenaars).

Als meer officiële representatie waren monumentale mozaïeken en schilderijen vaak plechtstatig. De reflectie van de antieke oudheid herkent men vooral in de manuscripten en daarbij uitgevoerde illustraties. Naturalisme en realisme zoals in de

oudheid waren hier weer volkomen teruggekeerd. Prachtige voorbeelden zijn de Leo Bijbel of het Parijs Psalter. De zog. Joshua Rotulus is een uitzonderlijk manuscript en lijkt in de vormgeving en plaatsing van de verfijnde tekeningen sterk op de beeldcyclus van de Zuil van Trajanus in Rome.

Ivoorsnijkunst kende een geweldige bloeitijd tijdens de Macedonische dynastie. Het betrof, drieluikjes, losse panelen of draagkruisen. De stijl van deze werken is doorspekt met klassieke stijlmotieven in houding of draperie, maar ook in iconografie: het Veroli kistje toont een serie van klassiek mythologische voorstellingen.

Joshua Rotulus, taferelen vóór de slag bij Gibeon. 10de eeuw

Rome, Zuil van Trajanus. Detail. Ca. 115 na Chr.

Onder al-Mansur verschoof het politieke en ceremoniële centrum van het Abbasidisch kalifaat naar een nieuwe stad: Bagdad. De macht werd sterk gecentraliseerd in de nieuwe hoofdstad. Bagdad werd in 762 gesticht en was het centrum van een universeel rijk waar de politiek gebaseerd was op religie. Elke moslim stond als zodanig onder de kalief. De meest opvallende kalief in deze tijd was Harun al-Rashid (786-809), een opponent van de Ommayaden en daarmee van Abd al-Rahman in het Ommayadische Cordoba.

Wetenschap en literatuur stonden op een hoog niveau, het 'Huis van Wijsheid' in Bagdad was beroemd en trok veel intellectuelen uit Europa aan. Griekse wetenschappelijke werken werden op grote schaal vertaald: Ptolemaeus, Galen, Euclides en meer.

Ondanks deze 'Gouden Eeuw' was het echter al rond 800 duidelijk dat de Abassiden niet in staat waren een rijk in handen te houden dat inmiddels groter was dan het voormalige Romeinse Rijk. In 793 werd een aparte staat van de Idrissiden in Fez gesticht, in Kairouan onstond ruim 40 jaar later de staat van de Aghlabieten. In de

jaren '70 van de 9de eeuw werd Egypte onafhankelijk onder Ahmed ibn Tulun. In de 10de eeuw raakte een groot deel van Noord-Afrika in handen van de sjjiitische Fatimiden die in 969 Caïro stichtten. In 934 kwam Iraq en een groot deel van Iran in handen van de Buyiden. Hoewel het Abbasidisch rijk een eeuw lang de sterkste staat in de wereld was, bleek het gewoon te groot.

Cordoba, Mezquita, sinds 742

Kalifaat van Cordoba, begin 10de eeuw

Na de inval van Tariq ibn Ziyad in Vicegotisch Spanje kwam het schiereiland snel in de handen van de Ommayyadische moslims. Cordoba werd de hoofdstad. Toen de Ommayyaden in 750 uit Damascus verdreven werden, vluchtte Abd al-Rahman (kleinzoon van Hisham) in 755 naar Spanje. Hij stichtte het emiraat van Codoba in 756. Gezien de fragmentatie van het land, de diverse bevolkingsgroepen van christenen, berbers en Arabieren maakte Spanje evenzeer deel uit van West-Europa als van de Arabische politiek. Pas onder Abd al-Rahman II (822-52) ontstond een bestuursysteem dat met een hogere belasting en bureaucratie meer op dat van de kaliefen in het oosten leek. Het Ommayyadisch emiraat ging steeds meer lijken op het Abbasidisch kernland. Dichters en geleerden uit het oosten kwamen voor hoge salarissen werken in Al-Andalus. Net als in Bagdad kwam ook hier een ulama van religieuze geleerden. De meerderheid van de bevolking was tot in de 10de eeuw niet moslim, christenen en joden bleven zeer invloedrijk in de cultuur van Al-Andalus. Onder het politieke system op Abbassidische grondslagen bleef de meer lokale politieke praktijk bestaan, die van plaatselijke loyaliteiten zoals elders in West-Europa. Abd al-Rahman III (912-61) slaagde erin om deze trend te breken en een sterke centrale macht in te stellen. Een krachtig centraal bewind werd ingesteld, in 929 riep Abd al-Rahman II zich uit tot kalief. Er werden goede diplomatieke contacten onderhouden met de berbers in Noord-Afrika, de christelijke koningen in het noorden en met de rijken in Frankrijk, Duitsland en Constantinopel.

In de 10de eeuw ontwikkelde zich het ceremonieel van de heerser volledig. Cordoba werd een metropool met zijn monumentale moskee in het centrum, en kon zich meten met Caïro en Constantinopel. In zijn nieuwe stad Madinat al-Zahra was een grandioos hof en bestuurscentrum. Hier waren de rituelen van de kalief uiterst uitgebreid en complex.

De dood van Al-Hakam II in 976 betekende het begin van het einde van het kalifaat. Onder diens zoon Hisham II werd de macht gegrepen door een van zijn militaire leiders in Marokko, al-Mansur. Hij liet berbers uit Noord-Afrika toe in Spanje en versterkte zijn basis. In feite werd al-Mansur in 981 de nieuwe heerser. Met het veroveren van christelijke rijken in het noorden van Spanje leek het kalifaat zijn hoogtepunt te bereiken. Kort na 1000 zou het kalifaat echter verkrummen tot een aantal onafhankelijke rijken (taifas) die elkaar bestreden.

De Karolingische periode

Van alle Germaanse volkeren in het West-Romeinse rijk hebben de Franken het meest geprofiteerd van de ‘scholing’ door het Romeinse rijk. Als directe burenen hebben zij al vroeg in nauw contact gestaan met de Romeinse machthebbers en behoorden tot de eersten die binnen de grenzen van het rijk kwamen. Hun succes een blijvend rijk te stichten is waarschijnlijk voor een groot deel te danken aan een ‘kennismakingsperiode op voet van gelijkheid’. Clovis was Romeins gezagsdrager en koning van de Salische Franken. Hij liet zich tot het katholicisme bekeren en wist zo de katholieke Gallo-Romeinse elite voor zich te winnen. In de 8ste eeuw was de feitelijke macht in handen van de *major domus*, de hofmeier. Karel Martel (717-41) vestigde als *major domus* het totale gezag van het Frankische kerngebied. In de laatste jaren van zijn bewind na 737 regeerde Karel Martel zonder koning.

Zijn opvolger *major domus* Pepijn de Korte moest op gezag van paus Zacharias een echte koning zijn. Hij werd in 751 de eerste Karolingische koning van de Franken. Toen paus Stephanus II om hulp vroeg om de rechten van Petrus te verdedigen, kon hij niet anders dan in 753 het koningschap van Pepijn legitimeren, zelfs dat van zijn zonen Karel en Carloman als koninklijke erfgenamen. De Karolingers zouden een hechte band met het pausschap houden, zij hadden elkaar nodig. In 768 werd Karel koning van de Franken en begon een grote uitbreiding van het rijk, waarbij hij via de Longobarden het Frankisch koninkrijk met het pausschap verbond. Hij kwam op verzoek in 773 paus Hadrianus I te hulp bij zijn claim op een aantal steden in Noord-Italië en bestreed de Longobarden. Hij werd daarop door de paus benoemd als *patricius* en kroonde zichzelf tot *rex Longobardorum* in Pavia. In 781 benoemde hij zijn twee jongste zonen, Carloman en Lodewijk de Vrome, tot koning en liet ze door de paus kronen.

Europa in 814

Naast het Longobardische territorium veroverde hij in een jarenlange strijd Saksen. De verovering werd bewust begeleid met een kersteningsproces. Hertog Tassilo (748-88) was weliswaar een protégé van Pepijn maar voerde zo'n twintig jaar een onafhankelijke politiek in Beieren. In 788 werd Beieren door Karel de Grote in zijn

Frankische rijk opgenomen. In 785 en 801 werd het noorden van Spanje op de Arabieren veroverd. In 804 was het Frankische rijk tweemaal zo groot als tijdens het bewind van Karel Martel. Buit en land zorgden voor grote welvaart.

Karel de Grote werd in 800 door de paus tot keizer gekroond, waardoor het Romeinse Rijk op zijn minst weer symbolisch verenigd was en de vacante plaats van de afgezette Constantinus opgevuld. Voor paus en Karel de Grote was het Romeinse Rijk één en ondeelbaar. In 812 erkende zelfs de Byzantijnse keizer Michael I de status van Karel als keizer, maar niet noodzakelijkerwijs als 'keizer van de Romeinen'. In 813 kroonde Karel zijn zoon Lodewijk zelfs als medekeizer.

Het jonge Karolingische Rijk miste een samenhang, een structuur, die vroeger het Romeinse imperium bijeen had gehouden. De onderdanen bestonden uit analfabeten, halve barbaren. Karel schakelde daarom de kloosters in om een samenhangende structuur in het rijk op te bouwen en beschaving te brengen. Het onderwijsprogramma stond onder supervisie van de intellectueel Alcuin uit York. Het kloosterwezen nam in het Frankische rijk een enorme vlucht; als centra met een ononderbroken traditie van het schrift waren kloosters bij uitstek de plaatsen vanwaar het schrift verbreed kon worden. Tevens werden zij de ideale plaats voor de artistieke propaganda van het keizerschap. Het opnieuw bekrachtigen van canons uit oudere concilies moest de moraal van de geestelijkheid corrigeren. De Karolingische politiek moest zich met de Kerk identificeren omdat de Kerk haar de legitimiteit had gegeven als heersende familie. Een intellectuele kring met Alcuin, Theodulf van Orléans, Paulus de Diaken, Einhard en anderen leverden een zeer belangrijke bijdrage aan het wetenschappelijk debat en vormde in feite de denktank voor de keizer. Maar boven iedereen stond Karel de Grote, gedreven om de morele en politieke orde te vernieuwen.

Lorsch, poortgebouw abdij. Ca. 800

Germigny-des-Prés, mozaïek oratorium. Ca. 800

Het keizerlijk paleis in de nieuwe residentiestad Aken was het politieke centrum van het Karolingische Rijk ten tijde van Karel de Grote. Daarnaast was het ook het morele centrum van het rijk, dat zich bezighield met kerkelijke zaken. De politiek van renovatio was beperkt tot de elite rondom de keizer en het hof, aristocraten en geestelijken die vertrouwd waren met het Latijn. Toen na de dood van Karel de Grote nieuwe politieke centra ontstonden en kloosters machtig werden, nam het aantal centra die gericht waren op 'renovatio' ook toe: Tours, Reims, Saint-Denis of Metz. De productie van boeken door intellectuelen, clerici en copisten was de beste verspreider van het gedachtegoed en werd geweldig geholpen door het uniform gebruik van de Karolingische minuscul. Bronnen en kennis van de christelijke oudheid werd verspreid, maar ook van de heidense.

Karel had het ambitieuze plan op zich genomen om de oude Romeinse beschaving in het Frankische rijk te herstellen. Zowel voor de ontwikkeling van een nieuwe

rijksstructuur als voor de ontwikkeling van een nieuw vormenpatroon in de beeldende kunst werd een vormenarsenaal uit de voornamelijk christelijk-Romeinse cultuur verzameld: *Renovatio Romanorum Imperii*. De antieke vormen werden echter niet klakkeloos overgenomen, maar als voorbeeld gebruikt en een nieuwe inhoud gegeven. Deze opleving van antieke ideeën en vormen zette zich onder zijn opvolgers Lodewijk de Vrome en Karel de Kale voort.

Kroningsevangelarium, Aken. Ca. 800

Arcus Einhardi, ca. 800

De ambitie van Karel de Grote om het Romeinse imperium te doen herleven werd onderbouwd door de opdrachten in architectuur en beeldende kunst, geheel gericht op voorbeelden uit de Grieks-Romeinse oudheid. Daarvoor moesten wél de figuratieve modellen uit de oudheid omgewerkt worden voor de Bijbelse wereld. De keizer had de toestemming van paus Hadrianus I gekregen om in Ravenna marmeren zuilen en andere zaken van antieke monumenten weg te halen. Het gebruik ervan in bijvoorbeeld te paleiskapel te Aken is ‘letterlijk’ een renaissance van de oudheid te noemen. De architectuur was in veel opzichten schatplichtig aan de oudheid: de paleiskapel in Aken als een grandiose bewerking van het model van S. Vitale of andere centraalbouwen, toepassing van Romeinse gewelftechnieken in bogen en koepels, imitatie van Romeins muurwerk in bijvoorbeeld het poortgebouw van de abdij van Lorsch en het gebruik van spolia.

Karel de Grote wilde met zijn opdrachten van evangelieboeken e.d. zowel aanknopen bij de traditie van de oudheid, als ook de liturgie eenvormig maken en de Kerk reorganiseren. Boeken speelden een centrale rol in de verwezenlijking van de droom om opnieuw aan te knopen bij het Romeinse keizerrijk en tegelijkertijd de Kerk grondig te reorganiseren. De oprichting van vele scriptoria zorgde voor een grootscheepse verspreiding van kennis naar hofbeambten en hogere geestelijkheid. Verlichtingen van manuscripten waren illustratie en commentaar in beeldvorm. De kennis van theologen werd erin verbeeld, maar ook de kracht van Grieks-Romeinse voorbeelden die in christelijke thema's waren vertaald.

Zonder enige twijfel werkten er ook kunstenaars uit de Byzantijnse wereld aan het hof van Karel de Grote, gelet op een aantal illustraties in hellenistische traditie. Met name de voor het hof bestemde handschriften waren zeer luxe uitgevoerd met rijke illustraties. Dat verklaart de plotse wederopleving van de menselijke figuur, landschappen en gecompliceerde achtergronden. De Hofschool van Karel de Grote in Aken produceerde de vroegste manuscripten, zoals het Ada Evangelarium, het

Kroningsevangelarium of het Evangelarium van Lorsch. De illustraties herinneren aan 6de eeuwse ivoren en mozaïeken in Ravenna, alles in een stijl van Romeins classicisme.

Ivoren plaquettes voor boekbanden of liturgische voorwerpen waren letterlijk kopieën of nieuwe interpretaties van modellen uit de laatantieke of vroegbyzantijnse tijd. Karakteristiek zijn de ivoren plaquettes voor de boekband van het Evangelarium van Lorsch. Romeinse cameeën en gemmen werden hergebruikt.

Evangelarium van Lorsch, Johannes

Boekband, hofschool Karel de Grote, ca.800

Ook na de dood van Karel de Grote werd de cultuurpolitiek van de Karolingische renovatio voortgezet, mogelijk omdat diverse kunstenaars van Aken verhuisden naar nieuwe centra die direct of indirect aan de keizer verbonden waren (Hautvillers bij Reims, Metz of Tours). De energie die Karel ten toon spreidde om zijn politiek in intellectueel en artistiek opzicht te onderbouwen werd door zijn opvolgers echter niet meer bereikt. De belangrijkste raadgever van Lodewijk de Vrome was Ebbo, bisschop van Reims. Hij bekleedde een vergelijkbare hoge positie als Einhard, belangrijk raadgever van Karel de Grote. Ebbo liet bijzondere manuscripten maken. In zijn centrum te Hautvillers liet hij beroemde boeken maken zoals het Utrecht Psalter, met illustraties in een vibrerende en levendige tekenstijl.

Geheel anders was dat het geval bij Karel de Kale. Het enorme aantal manuscripten en het bijzondere edelsmeed- en kleinkunstwerk dat hij in ateliers te Corbie, Reims en Saint-Denis liet maken, toont aan dat hij de visuele kunst gebruikte om zijn koninklijke prestige en policy te afficheren door de stichting van een hofatelier, net zoals Karel de Grote had gedaan. De keizer werd zelfs op hetzelfde niveau als Christus en de apostelen zelf afgebeeld, een nog niet eerder gezien statement in de Frankische wereld. Abt Vivianus van het klooster in Tours liet tussen 843 en 851 twee luxe Bijbels maken voor Karel de Kale, met illustraties naar laat-antieke voorbeelden. Net voordat hij keizer werd, liet Karel de Kale zich al als een ware alleenheerser uitbeelden in de beroemde Codex Aureus van Sankt-Emmeran. Het lijkt erop dat de tegenslagen en tegenwerking Karel de Kale juist motiveerden om zich in de rol als keizer gezien te hebben.

Waarschijnlijk is de boekband van de Codex Aureus van St. Emmeran ook in het hofatelier van Karel de Kale gemaakt. De flinterdunne gouden voorstellingen verwijzen ook naar laat-antieke voorbeelden.

In politiek opzicht was het bewind aanmerkelijk zwakker dan in de periode van Karel de Grote. Lodewijk de Vrome had als diens opvolger grote moeite om controle te

houden over het rijk. In 817 had de keizer drie nieuwe koningschappen gecreëerd voor zijn zonen uit zijn eerste huwelijk: Lotharius werd koning van Italië en medekeizer, Pepijn werd koning van Aquitanië en Lodewijk de Duitser werd koning van Beieren. Toen hij in 823 zijn vierde zoon (uit een tweede huwelijk) Karel de Kale in zijn opvolgingsplannen wilde opnemen, werd het rijk getroffen door burgeroorlogen tussen de zonen. Bij de dood van Lodewijk de Vrome eiste Lotharius het gehele rijk op, zonder rekening te houden met de inmiddels voltrokken verdelingen. Als gevolg hiervan trokken Karel de Kale en Lodewijk de Duitser ten strijde tegen Lotharius. In 842 verklaarden Karel en Lodewijk hun tegenstander Lotharius niet geschikt voor het keizerschap. Dit markeerde de Oost-West verdeling van het keizerrijk tussen Lodewijk en Karel de Kale. In feite waren Frankrijk en Duitsland als staten geboren. De verdeling van het Karolingische keizerrijk werd uiteindelijk tussen de drie zoons van Lodewijk de Vrome geregeld in 843 bij het Verdrag van Verdun.

Verdeelde keizerrijk bij Verdrag van Verdun, 843

Lotharius ontving de keizerlijke titel, het koninkrijk Italië en het gebied tussen Rijn en Rhône, Lodewijk de Duitser kreeg het gebied ten oosten van de Rijn en Karel de Kale het gebied ten westen van de Rhône. De verdeling van het rijk was een terugkeer naar de situatie van de 6de en 7de eeuw inclusief de weer zo nu en dan opblaiende gevechten. Het Karolingische rijk van Karel de Kale in het huidige Frankrijk kreeg te maken met de grootste problemen. Op de eerste plaats werd Aquitaine als onderdeel van zijn rijk jarenlang betwist door Pepijn de Jongere. Op de tweede plaats kreeg zijn rijk te maken met de georganiseerde aanvallen door de Vikingen. Deze aanvallen begonnen in 834 met de verwoesting van Dorestad. Vanaf 841 werd de lange Atlantische kustlijn van het rijk van Karel de Kale regelmatig aangevallen. Ondanks dit alles bleef Karel de Kale een belangrijk pleitbezorger van het Karolingische project van 'renovatio'. Uiteindelijk zou het rijk met de dood van Karel de Dikke in 887 uiteenvallen in vijf koninkrijken, ook door tijdgenoten gezien als het einde van het Karolingische rijk. Er waren geen wettige opvolgers meer.

De Tiende Eeuw in West-Europa

Het oosten van het voormalige Karolingische rijk was ongetwijfeld de machtigste van de opvolgingsstaten. Arnulf van Carinthia (887-99) greep de macht uit handen van zijn oom Karel de Dikke en heerste over Beieren. Hij was duidelijk de senior van de vorsten in alle voormalige Karolingische gebieden. Na 996 werd het oosten van het Karolingische rijk bestuurd door regionale hertogen. De magnaten van *Francia et Saxonia* kozen echter in 919 een nieuwe koning, Henry I (919-36). Hij werd gekozen tot Rex Francorum en won de steun van de hertogen van Franconia, Beieren, Schwaben en Lotharingen. Zijn strijd tegen Slaven en Hongaren was succesvol. Omdat hij veel macht had verworven door zijn overwinningen kon hij deze overdragen aan zijn tweede zoon Otto I in 936. Na de overwinning op de Magyaren op het Lechfeld in 955 gold Otto als de onbetwiste leider van de Westerse christelijke wereld.

Otto I of de Grote slaagde erin om het denkbeeld te verwezenlijken van een christelijk keizerschap met westers karakter. Hij spande zich in om de Germaanse stammen in een koninkrijk te verenigen, waarbij hij zijn koninklijke macht versterkte ten koste van de aristocratie. Door middel van strategische huwelijken en persoonlijke benoemingen installeerde hij leden van zijn eigen familie in de belangrijkste hertogdommen. Opstanden in zijn eigen familie wist hij de kop in te drukken.

In 951 was Otto getrouwd met Adelaide van Bourgondië, de weduwe van koning Lotharius II van Italië. Dat leverde hem de Ijzeren Kroon van Lombardije in Pavia op. Reeds toen hij tot Saksisch koning gekozen werd, had Otto het innerlijk verband met de politieke ideologie van het Frankische rijk der Karolingers hersteld. Zijn kroning vond plaats in de paleiskapel van Karel de Grote in Aken. Daarmee was in politiek opzicht de aandacht gevestigd op de Karolingische traditie. Aken kreeg een symbolische betekenis in het Duitse rijk. Toch zou een nieuwe hoofdstad worden gesticht in Maagdenburg, in het politieke zwaartepunt van de staat gelegen. Tijdens zijn bewind was Otto de Grote de machtigste heerser van West-Europa.

Otto I of de Grote

Otto II en Theophanou

Otto III

Toen zijn rivaal Berengar van Ivrea de Pauselijke Staat aanviel in 960, kwam Otto paus Johannes XII te hulp en veroverde het Italische koninkrijk in 962. Daarop kroonde de paus hem tot Heilig Rooms keizer in Rome. Vanaf dat moment waren de koningen van Italië altijd ook koning van Duitsland en werd Italië een substantieel onderdeel van het Heilig Roomse Rijk. Het keizerschap was daarmee vernieuwd in

de geest van Karel de Grote. Tenslotte slaagde Otto erin om op politiek en cultureel gebied in contact te treden met het Oostromeinse rijk. Tien jaar na de Otto's kroning tot keizer keerde aartsbisschop Gero van Keulen als leider van een gezantschap uit Byzantium terug met prinses Theophanou, toekomstige echtgenote van Otto II.

Otto II was de zoon van keizer Otto I. Zijn vader probeerde in deze tijd de relatie met het Byzantijnse keizerrijk op verbeteren. Daarom wilde hij een huwelijksband tussen het keizerlijk huis en de Macedonische dynastie. Na onderhandelingen met keizer Johannes I Tzimisces werd een huwelijk overeengekomen tussen Otto II en Theophanou, nicht van de Byzantijnse keizer. In 979 kreeg paus Benedictus VII steun van hem ter versteviging van zijn positie in Rome. De keizer hield hof in Rome en maakte de stad tot zijn keizerlijke hoofdstad. Otto de Grote had de Kerk in zijn rijk tot een soort van koninklijke machtsbasis gemaakt. Zijn opvolger Otto II gaf het kloosterwezen een sleutelrol in de keizerlijke politiek. Zijn ideaal om ook Zuid-Italië in bezit te krijgen werd de bodem ingeslagen toen hij bij Crotona in 982 door de Saracenen werd verslagen. Toen hij in 983 stierf werd hij begraven in het atrium van de St. Pieter in Rome.

Otto III versterkte de relaties met Polen, Bohemen en Hongarije en bevorderde de kroning van Stephan I tot eerste christelijke koning van Hongarije. Hij maakte Rome tot het bestuurlijk centrum van zijn keizerrijk en voerde weer Romeinse gebruiken en Byzantijns hofceremonieel in.

De laatste keizer van de dynastie, Hendrik II (1002-24), wilde in eerste instantie een *Renovatio regni Francorum* bevorderen, niet zozeer een *Renovatio imperii Romanorum*.

Ottoonse rijk

De plaatsen waar de Ottoonse keizers begraven liggen -Maagdenburg, Aken en Rome- omvatten als symbolen van de Germaanse, Karolingische en laat-Romeinse erfenis de drie grote gebieden van waaruit de Ottoonse kunst en cultuur zich ontplooiden. De Ottoonse kunst is in hoge mate aristocratisch van aard. Opdrachtgevers behoorden tot de hoogste standen, keizers en hun familie zijn vaak vertegenwoordigd. Een belangrijke groep waren de rijksbisschoppen van wie velen aan het keizerlijk huis verwant waren. Als bouwheer was hun betekenis groot, maar ook vrouwen uit de hoge adel verschaften als abdis menig opdracht.

De Ottoonse bouwkunst knoopte bewust aan bij de Karolingische erfenis. De kloosterkerk van Gernrode werd gesticht door markgraaf Gero, een van de meest

markante persoonlijkheden rondom keizer Otto I. De kloosterkerk St. Michael te Hildesheim was een stichting van de leraar van Otto III, bisschop Bernward. Bruno was de broer van Otto de Grote, bisschop van Keulen en stichter van de St. Pantaleon. Willigis was lange tijd de belangrijkste raadsman in het rijk. Toen hij door Otto III tot aartsbisschop van Mainz werd benoemd, begon hij direct met de bouw van de dom in die stad, een van de meest gigantische bouwplannen in het hele rijk.

Gernrode, St. Cyriacus

Lothariuskruis, ca. 1000, detail

Manuscripten werden in Ottoonse tijd niet in speciale hofscholen gemaakt, maar in bestaande kloosters, meestal rijkskloosters. Opdrachten kwamen van zowel keizers als bisschoppen, abten en abdissen. Dus hoewel de kunstproductie veel minder onder directe controle van de keizer stond, werd hij wel gebruikt om de keizerlijke macht te propageren. De keizer liet zich nu als *'rex et sacerdos'* afbeelden, als iemand met goddelijk gezag, als een god op aarde. Vaak is de hand Gods boven de keizer afgebeeld, heeft de keizer de globus cruciger in de hand en zijn soms de personificaties van de veroverde landen voorgesteld. In de beginperiode werden Karolingische voorbeelden gekopieerd, maar men kan goed zien dat de voorbeelden niet meer werden begrepen. Nieuwe vormen kondigden zich aan, vlakker en met meer expressie, zeker ook met gebruikmaking van Byzantijnse voorbeelden.

Voor het eerst in de middeleeuwen ontwikkelde zich een monumentale beeldhouwkunst naast de kleinkunst van ivoor of email. Uit de voorstellingen op de bronzen deuren van Bernward in Hildesheim spreekt een grote theologische kennis en eruditie. De bronzen zuil van Bernward refereert direct aan een van de iconen van Romeinse beeldhouwkunst, de Zuil van Trajanus in Rome. De grote mate van piëteit bij de entourage van de Ottoonse keizers blijkt uit de opkomst van cultusbeelden. Beroemd zijn het Gerokruis in Keulen en de madonna in Essen. De uiterst vrome Hendrik II is de schenker van het befaamde antependium van Basel. De piepkleine stichtersfiguur aan de voeten van Christus getuigt van de overtuiging van een onmetelijke afstand tussen de aardse keizerlijke macht en die van de hemel, de Byzantijnse keizer waardig.

Het Lothariuskruis is een *crux gemmata* van omstreeks 1000, en waarschijnlijk gemaakt voor keizer Otto III. Waarschijnlijk werd het direct geschonken aan de Dom van Aken, en fungeerde als een bijzonder object van keizerlijke ideologie. Uniek is de centrale camee met een portret van keizer Augustus. Als men zich bewust was van deze identificatie fungeerde het als verbinding van de Ottoonse dynastie met de Romeinse keizers en bevestigde hen als de vertegenwoordiger van God op aarde.

Het koninkrijk van Italië met zijn zwakke koningen had nog altijd de hoofdstad in Pavia, het centrum van het koninklijk hof. Hoe coherent het koninkrijk ook mocht lijken, de Longobardische aristocraten heersten in de 10de eeuw over afzonderlijke hertogdommen die geconcentreerd waren op individuele steden. Steden als Verona, Padua, Pisa, Parma

of Milaan begonnen hun eigen geschiedenis te krijgen. Weliswaar institutioneel verbonden met Pavia, maar machtsbases die in de steden was geconcentreerd. Alleen Toscane overleefde de 11de eeuw als één regionaal territorium. Sinds keizer Otto I maakte het noorden van Italië tot aan Rome evenwel deel uit van het Ottoonse keizerrijk. Toch kon de lokale politiek van Italische bisschoppen en stadsaristocratieën de macht blijven uitoefenen zonder tussenkomst van buiten.

Italië rond 1000

Het West-Frankische koninkrijk was het minst succesvol na de Karolingische periode. Al rond de jaren veertig van de 10de eeuw hadden de koningen er nauwelijks nog autoriteit en dat zou zo duren voor de latere anderhalve eeuw. De Frankische edelman Hugh Capet (ca. 939-996), afkomstig uit het Île-de-France, stelde de troon van Frankrijk veilig als de eerste monarch uit het Huis Capet. Hij zorgde voor erfopvolging in de familie door zijn zoon Robert II te laten kiezen en kronen als mede-koning. Zij heersten aanvankelijk slechts over een klein gebied - Île-de-France en Orléans - maar zouden tot 1326 aan het bewind blijven. Al in de 10de eeuw maakten graafschappen als die van Angers en Blois zich onafhankelijk en voerden een eigen politiek.

In de 9de eeuw groeide de macht van Wessex, van koning Egbert in het eerste kwart van de eeuw tot koning Alfred de Grote op het einde ervan. Mercia werd ondergeschikt aan Wessex, er ontstonden een bloeiende Angelsaksische maatschappij en welvarende kloosters. Dit alles trok de aandacht van volkeren in Denemarken en Noorwegen, de Vikingen. Aanvallen volgden, zoals die op Lindisfarne in 793. Het jaar daarop werd Jarrow aangevallen, weer een jaar later Iona. De aanvallen zouden voortduren tot 850, daarna bleef men overwinteren en vestigde men zich in de, later genoemde, Danelaw. Dat zou duren tot 896.

Koning Alfred van Wessex reageerde in eerste instantie door het betalen van tributen, maar bood daarna fel tegenstand en wist een nieuwe invasie te voorkomen. Hij speelde een belangrijke rol in de versterking van het christendom, het verbreiden van het schrift en onderwijs. Met de *Cura Pastoralis* van Gregorius de Grote in de hand bekommerde hij zich als een herder voor het volk, een priester-koning. Hij besteedde veel energie in het verspreiden van de volkstaal, het Engels, zichtbaar in charters, wetgeving en theologie. De invloed van het hervormingsprogramma van het Karolingische hof was groot. Politiek en cultuur was meer en meer op het Europese continent gericht.

Edward the Elder werd in 899 koning van Wessex na de dood van zijn zoon Alfred. Het prestige van het koningschap steeg en de bestuursinstellingen werden versterkt. Edward veroverde de oostelijke Midlands en East Anglia op de Denen in 917 en werd heerser over Mercia na de dood van zijn zus Aethelflead. Tal van Angelsaksen verwierven land dat kort daarvoor was veroverd op de Vikingen; het hield het land bij elkaar.

Aethelstan presenteert boek, ca. 930

Kroningsevangelium Aethelstan. Ca.

Edward the Elder werd opgevolgd door zijn zoon Aethelstan. Na een overwinning op de koningen van de Schotten, op de Cumbrians en Dublin wordt hij sindsdien beschouwd als de eerste koning van Engeland. Met nieuwe wetgeving probeerde hij alles en iedereen onder controle te krijgen. Voor zijn opvolgers Edmund en Eadred was het grootste probleem het onderwerpen van het noorden. Onder koning Edward the Peaceful kwam er een stabiel bestuur. Hij werd in 973 in Bath tot koning gekroond, nog altijd de basis voor de Engelse kroningsceremonies. Tijdens zijn bewind werd de *Regula Benedicti* bij alle kloosters ingevoerd.

Sinds de jaren '80 van de 10de eeuw begonnen de aanvallen van de Vikingen opnieuw, in de jaren daarna werd het erger en in 1009-12 werd een groot deel van het land verwoest door het leger van Thorkell de Lange. De Deense koning Swein Vorkbaard veroverde het Engelse koninkrijk in 1013-4, zijn zoon Cnut herhaalde dit in 1015-6 en bleef koning van Engeland tot 1035. Voor de gemiddelde Engelsman waren deze veroveringen gelijk aan een aanstaande apocalyps. Er werd gewaarschuwd niet de Deense gebruiken aan te nemen, immers de aanvallen werden beschouwd als een teken van God die zijn volk straft.

Ontwikkelingen aan de randen van het voormalige Romeinse Rijk

De Vikingen waren het beste exportproduct van Scandinavië in de 9de en 10de eeuw. Het feit dat zij met plundertochten begonnen werd veroorzaakt door interne factoren. Er was waarschijnlijk sprake van ‘overbevolking’ in deze tijd, daarnaast ontwikkelde zich hier de technologie van de scheepsbouw. De technologie van schepen werd gebruikt om te koloniseren. Met name de Deense Vikingen volgden de handelsroutes naar Dorestad, Londen en York en vonden hun weg verder naar Engeland of Frankrijk. De handelsgeest naar profijt maakte van hen op plaatsen waar zij niet welkom waren handelspiraten. Avonturiers en verbannen aristocraten (vooral in Denemarken) probeerden bovendien hun verlangen naar gemakkelijke winst uit. Naast de gebieden van massa-nederzettingen in Schotland en IJsland bleven uiteindelijk enkel Dublin en het westen van Frankrijk als politieke realiteiten bestaan. Echter zouden deze snel in cultureel opzicht opgaan in de bestaande cultuur. In Engeland zou hun aanwezigheid zelfs leiden tot een koninkrijk met Alfred en Edward the Elder. In de 10de en 11de eeuw konden de Vikingen inderdaad door een wereld reizen die werd beheerst door Noors-sprekenden of hun nazaten, van de Arctische Cirkel tot aan Constantinopel, maar dit zou snel eindigen in de 11de eeuw.

Kaart met tochten van de Vikingen

Wat de Slavische volkeren betreft, daar bestond geen eenheid. Zo zijn de volkeren die door Griekse en Romeinse auteurs ‘Sclaveni’ werden genoemd niet hetzelfde als de gemeenschappelijke culturele elementen in het gebied van de Elbe tot de Dnjepr en Beneden-Donau. Het enige bindende is de gemeenschappelijke materiële cultuur. Het betrof ook altijd kleine stammen of clans die echter wél in staat waren tot aan de grenzen van het Merovingische Rijk te geraken en na 600 een groot deel van de Balkan te bezetten. In de 8ste eeuw werden de grenzen van de Sclaveni door de agressieve Karolingische politiek naar het westen gedrongen, tegelijkertijd infiltreerden de Byzantijnen vanuit het oosten.. Een belangrijk gevolg was dat de Sclaveni zich reorganiseerden in sterkere politieke machten, maar vaak wel onder

invloed van hun Karolingische en Byzantijnse burenen. De Bulgaarse hegemonie begon in 680 maar niet zonder politieke, ceremoniële en religieuze praktijken over te nemen van de Byzantijnen.

De meest succesvolle hegemonie op lange termijn was die van de Rus. Het begon met Vikingen-kooplui uit Zweden die zich vestigden in rivierdalen van de Neva. De belangrijkste handelsnederzetting werd Novgorod. Zij waren gespecialiseerd in de handel in bont en breidden hun routes uit tot in Centraal-Azië. Er zijn veel Arabische zilveren munten gevonden in Zweden. De Vikingen breidden ook hun territorium uit naar het zuiden, in het gebied van Slavisch sprekende volkeren, naar Kiev tegen 900.

Olga, de weduwe van vorst Igor, nam de regeringstaken in 945 in Kiev over voor haar minderjarige zoon Svjatoslav. Zij wist Novgorod met Kiev te verbinden. In 955 bekeerde zij zich tot het christendom, twee jaar later bracht zij een bezoek aan keizer Constantijn VII Porphyrogenitus in Constantinopel. Zij onderhield ook betrekkingen met de Duitse keizer Otto III. De meest succesvolle zoon van Svjatoslav was Vladimir: hij was vanaf 980 alleenheerser, maar geheel afhankelijk van de Varjaken. Een Byzantijns verzoek om hulp in 987 kwam hem dan ook goed te pas. Hij eiste Anna, de zus van de Byzantijnse keizer, als echtgenote. In 988 volgde het huwelijk en werd de christelijk orthodoxe religie als staatsgodsdienst ingevoerd. Een dynastie van Russische vorsten was geboren, bepaald door een Byzantijnse verbeelding van wetmatige heerschappij.

Kiev, model St. Sophia

Kiev, St. Sophia, detail mozaïek

Het noorden van het Iberisch schiereiland werd niet veroverd door de Arabieren. Barcelona was een Catalaanse enclave dankzij de veroveringen door Karel de Grote in 785-801. In het noordwesten bestonden twee onafhankelijke koninkrijken, Navarra en Asturias. Het koninkrijk Asturias ontstond in de jaren '20 van de 8ste eeuw dankzij een opstand onder Pelagius (Pelayo). Zijn tweede opvolger Alfonso I (739-57) stichtte een dynastie die zou bestaan tot 1037. Alfonso II (842-50) maakte van Oviedo de hoofdstad als imitatie van Toledo onder de Vicegoten. Onder Alfonso III (886-910) werd het Asturische rijk aanmerkelijk uitgebreid tot aan de rivier de Duero. Na 910 werd Leon de belangrijkste stad: vanaf dan sprak men van het koninkrijk van Leon. Onder Sancho (956-66) kwam het rijk in handen van kalief Abd al-Rahman III. Sancho III (104-35) wist het rijk weer te herstellen.

Het Asturische rijk zag zich als erfgenaam van de Vicegotische traditie. Oviedo moest het uiterlijk krijgen van Toledo als Vicegotische hoofdstad. Men beschouwde zich de erfgenaam van de Vicegotische wetgeving. De paleiscultuur was symbolisch een afspiegeling van die in Toledo.

De op Vicegotische principes geordende staat impliceerde ook een bouwpolitiek die althans gedeeltelijk terugging op de vroegere bouwvormen en -principes. In en rond Oviedo verrezen talloze kerken die de oude christelijke traditie visueel

zichtbaar moesten maken. De Vicegotische kunst en architectuur stond in de laat-Romeinse traditie. Deze traditie leek in Asturias in de 9de en 10de eeuw weer op te leven. Tegelijkertijd leek de architectuur verwant aan de Karolingische architectuur, hofarchitectuur. Met name enkele bijzondere gebouwen uit de tijd van Alfons II (791-842) duiden hierop. Alfons onderhield goede contacten met Karel de Grote. Een beroemde kerkstichting van Alfons II is San Julián de los Prados, iets buiten Oviedo. Deze kerk dateert uit ca. 830 en heeft unieke schilderingen met architectuurmotieven die op Romeinse voorbeelden teruggaan. Koning Ramiro I liet een koninklijk paleiscomplex bouwen op de berg Naranco buiten Oviedo. De wens om een koninklijk paleis te hebben is zeer vergelijkbaar met de bouw van het paleis in Aken voor Karel de Grote, maar ook dat van koning Edward in Yeavinger of Longobardische voorbeelden in Italië. De paleisruimte, aula regia, werd later ingewijd als kerk onder de naam Santa Maria de Naranco. Oorspronkelijk lag er een badgebouw bij. Zowel de crypte als de bovenbouw bezitten indrukwekkende tongewelven, een constructievorm die meer naar de oudheid verwijst en in deze tijd in West-Europa nog zeer bijzonder genoemd mag worden. Het gebouw zélf roept herinneringen op aan koninklijke paviljoens in de Arabische wereld.

San Julián de los Prados, reconstructie.fresco's

Santa Maria de Naranco

De erfenis van Rome voorbij

De 11de eeuw heet ook wel de ‘eeuw van de experimenten’. Politieke, religieuze en economische instellingen waren aan hervorming toe of waren inmiddels in dat proces geraakt. In Europa voltrok zich de laatste fase van de ontwikkeling naar de natie-staat. De Kerk van Rome groeide uit tot een autocratisch instituut. Een breuk met de zusterkerk van Constantinopel was onvermijdelijk geworden. Morele hervormingen waren echter noodzakelijk: de Gregoriaanse Hervormingen. Kloosterhervormingen duiden op de wens van een andere koers van religieus gedrag. Europa was ten prooi gevallen aan de feodalisering: boeren werden gekooit, aristocratische landbezitters werden de nieuwe machthebbers in een verbrokkeld landschap, hun invloed in de kerkelijke wereld was vaak groot.

Vikingen en Noormannen verstoorden de politieke tradities in het noorden van Europa in Europa. Uiteindelijk kwam Engeland in handen van de Noormannen en brak een geheel nieuwe periode aan, politiek maar ook cultureel.

Aan het begin van de 11de eeuw viel het islamitisch kalifaat, ook in Spanje. De Seljukse Turken zetten de Arabische wereld op zijn kop. De westerse Kerk zette de hakken in het zand met de Reconquista maar ook met de Kruistochten in het oosten. Zonder gebruik te maken van de inzet van feodale heersers zou de uitkomst ervan heel anders geweest zijn.

De middeleeuwen tot de 11de eeuw stonden vooral in het teken van het Romeinse kenmerk van collectiviteit en *res publica*. De Byzantijnse wereld borduurde voort op dit concept, voor de islamitische wereld waren wetgeving en collectieve verering even belangrijk. Het openbaar belang, *publicus*, was echter ook in West-Europa volop aanwezig, bij Vicegoten, Longobarden, Merovingers en Karolingers. Dit alles verdween in de 11de eeuw. Collectieve programma's als de Karolingische renovatio waren niet meer mogelijk, politiek van Kerk en vorsten was niet meer *publicus* maar feodaal.

De kunstgeschiedenis van de 11de eeuw kent dan ook een geheel andere evolutie dan in de eeuwen daarvoor. Het werd een tijd van experimenteren met individuele pogingen tot vernieuwingen en veranderingen. Nieuwe kloosterordes probeerden hun visie zichtbaar te maken in diverse levenswijzen, maar ook in architectuur of beeldende kunst: Cluny, Cisterziënzers, Kartuisers. De Kerk als instituut was net zo feodaal geworden als de wereldse vorsten: macht boven *res publica*. De toename van het aantal kastelen of versterkte steden tonen een landschap van individuele belangen, geen *res publica*. Volksreligie in West-Europa had aan integere spiritualiteit niet meer voldoende, beelden voor individuele verering waren nodig. De islam koos juist in deze periode de oppositie in dit opzicht. In alles leek de erfenis van Rome voorbij – de wereld was veranderd!